

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук

Кафедра історії
Кваліфікаційна робота
Освітній ступінь – бакалавр

На тему:
«Діяльність жінвідділів у 1920-х рр. на теренах радянської України»

Виконала: студентка 4-го року навчання
Спеціальності: 032 «Історія та археологія»
Освітньої програми: «Історія та археологія»
Кашпур Аліса Яремівна
Науковий керівник: Клименко О.М.
кандидат історичних наук
Рецензент: Любавський Р. Г., кандидат історичних наук, доцент

Кваліфікаційна робота
захищена з оцінкою « _____ »
Секретар ЕК _____
« _____ » _____ 2022 р.

Київ -2022

Декларація академічної доброчесності

Студентки НаУКМА

Я, Кашпур Аліса Яремівна, 4 р.н. навчання факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 «Історія та археологія»

адреса електронної пошти: alisa.kashpur@ukma.edu.ua

- підтверджую, що написана мною бакалаврська робота на тему «Діяльність жінвідділів в 1920-х роках на теренах радянської України» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами

3.1.1 -3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;

- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck. - даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Дата та підпис студента/ки 13 травня 2022

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної роботи

Тема: «Діяльність жінвідділів в 1920-х рр. на теренах радянської України»

Автор: Кашпур А.Я., студентка 4-го р.н., освітнього ступеня – бакалавр, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія»

Науковий керівник: Клименко О.М.

Захищена: "___" _____ 2022 р.

Короткий зміст роботи:

Метою цієї кваліфікаційної роботи є дослідити ідеї та реалізацію діяльності жінвідділів на теренах УСРР в 1920-х рр. Для розкриття теми були залучені архівні матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України. До опрацьованих документів належать постанови, накази, звіти про діяльність жінвідділів ЦК КП(б)У, а також стенограма показового суду. У дослідженні окреслено причини, контекст, обставини створення жінвідділів та особливості їхньої організації; визначено ефективність їхньої роботи у сфері охорони матері і дитини; проаналізовано більшовицькі методи контролю за жіноцтвом та абортну політику радянської на матеріалах стенограми Харківського показового суду над акушеркою.

У підсумку дослідження було з'ясовано, що створення та діяльність жінвідділів в 1920-х рр. стали одним із методів контролю та втручання у приватні сфери жіноцтва. Аналіз показового суду як одного із форм агітаційно-пропагандистської кампанії показав суперечності радянської абортної політики.

Зміст

Вступ	6
Розділ 1. Політика більшовиків щодо становища жінки у радянському суспільстві	13
1.1. Ідейне підґрунтя створення жінвідділів.....	13
1.2. Створення партійного підрозділу для роботи з жінками.....	20
Розділ 2. Діяльність жінвідділів у сфері охорони матері і дитини	27
2.1. Організація та завдання.....	27
2.2. Неефективність реалізації партійних розпоряджень.....	31
Розділ 3. Контроль жінвідділів над «соціальним злом»	37
3.1. Суперечливість абортної політики.....	37
3.2. Механізм встановлення контролю за абортивними практиками (на матеріалах показового суду Харківської губернії).....	43
Висновки	53
Список використаних джерел і літератури	57

Перелік умовних скорочень

1. Виконком – Виконавчий комітет
2. КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
3. Наркомат – народний комісаріат
4. Наркомздоров'я – Народний комісар/комісаріат охорони здоров'я
5. НКОЗ – Народний комісаріат охорони здоров'я
6. Парткомітет – партійний комітет
7. РКП(б) – Радянська комуністична партія (більшовиків)
8. РСФРР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
9. СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
10. УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
11. ЦК – Центральний комітет
12. ЦК ВКП(б) – Центральний комітет всесоюдної комуністичної партії (більшовиків)
13. ЦК РКП(б)У – Центральний комітет радянської комуністичної партії (більшовиків) України

Вступ

В умовах економічної кризи та масової мобілізації чоловіків на фронт під час Першої світової війни «розкріпачення» жіноцтва було важливим компонентом ранньої більшовицької політики. Закріплення правової рівності між статями та залучення жінок на виробництво мало «звільнити» їх від «домашнього рабства». Створення ж в 1920 р. окремого партійного органу для роботи з жінками (жінвідділів) стало одним зі способів поширення нових соціалістичних ідей серед жіноцтва.

Жінвідділи мали не тільки вирішувати соціальні питання та залучати жінок до партійного життя, але й транслювати «правильні» ідеологічні тези, «перевиховувати» та інтегрувати їх до нового соціуму. До того ж, діяльність жінвідділів на практичному рівні втілювала патерналістську модель відносин партії і жіноцтва в 1920-х рр. Тому, перебуваючи під повним контролем партійного керівництва, жінвідділи не захищали інтереси жіноцтва, а виконували функції рупора в пропагандистській політиці більшовиків в УСРР 1920-х рр.

Дана тема є *актуальною* з огляду на те, що в публікаціях дослідників жіночої історії діяльність жінвідділів часто описують досить побіжно, наголошуючи на «феміністичному» підґрунті їх заснування та надзвичайно активній діяльності в соціальній сфері. Однак, ці тези є поверхневими, адже в умовах тоталітарного режиму створення таких органів для роботи із жінками могло означати і посилення контролю за повсякденним життям жіноцтва. На сьогодні не опубліковано комплексної праці, присвяченої діяльності жінвідділів саме на теренах УСРР. Відтак, дана тема потребує подальшого вивчення та зробить вагомий внесок в дослідження жіночої історії.

Тому **об'єктом** кваліфікаційної роботи є радянські методи соціалізації жіноцтва в 1920-х рр.

Предмет - діяльність жінвідділів в УСРР.

Метою дипломної роботи є дослідити більшовицькі ідеї щодо емансипації жінок та їхнє практичне втілення у діяльності жінвідділів в УСРР.

Для досягнення мети було поставлено такі дослідницькі **завдання**:

1. окреслити причини, контекст, обставини створення жінвідділів та особливості їхньої організації;
2. визначити ефективність роботи жінвідділів у сфері охорони матері і дитини;
3. проаналізувати більшовицькі методи контролю за жіноцтвом та абортну політику радянської влади на прикладі показового суду над акушеркою.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період існування жінвідділів на території радянської України. *Нижня межа* пов'язана зі створенням в 1920 р. окремого партійного органу для роботи з жінками в УСРР. *Верхня межа* зумовлена ліквідацією мережі жінвідділів постановою ЦК ВКП(б) в 1930 р. та створенням нового органу – жінсекторів, які мали іншу специфіку роботи.

Територіальні межі охоплюють терени УСРР в адміністративних кордонах 1920-х рр.

Методологія даного дослідження зумовлена як контекстом доби, так і специфікою джерел. Тому у кваліфікаційній роботі було використано принцип історизму, що передбачає аналіз явища з урахуванням особливостей історичної доби; загальнонаукові методи аналізу та синтезу, а також метод критичного аналізу джерел.

Оскільки ми розглядаємо діяльність жінвідділів, що формувалися в умовах встановлення тоталітарного режиму, то в основі методологічної бази дослідження лежить антропологічний підхід. Наприклад, використання концепту біополітики Мішеля Фуко¹ для аналізу показового суду над

¹ Фуко М. Власть и тело URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Fuko_intel_power/Fuko_07.php, (дата звернення 16.05. 2022).

акушеркою дозволить детально проаналізувати абортну політику радянської влади в 1920-х рр.; проілюструє ідеологічні засади діяльності жінвідділів як організації для контролю за жіночим повсякденням.

Варто зазначити, що Мішель Фуко змістовно не розділяє поняття «біополітика» та «біовлада». У праці «Воля до істини» автор стверджує, що з розвитком дисциплінарного типу влади, намагаючись контролювати людину не тільки як громадянина, а як біологічну істоту, держава починає поступово встановлювати контроль і за тілом². Втручаючись у такі сфери людської життєдіяльності як народження, смерть, хвороби, влада надалі могла використовувати тілесність для державної вигоди (наприклад, економічної)³.

Апелюючи до роботи Марселя Мосса та його концепту «технік тіла»⁴, ми зможемо дослідити жіночу тілесність (зокрема репродуктивну функцію) як соціально сконструйовану культурними особливостями епохи.

Використання ж гендерного підходу Джоан Скотт дозволить поглянути на становище жіноцтва в 1920-х рр. з погляду біологічної відмінності від чоловіка⁵. Також, під час дослідження допоможе врахувати існування гендерної стереотипізації⁶ (наприклад, початок формування в 1920-х рр. образу «жінки-матері» в радянському суспільстві).

На даний момент діяльність жінвідділів саме на території УСРР малодосліджена. Тому **історіографія** щодо цього питання представлена фрагментарно. Це зумовлено тим, що більшість праць належать російським дослідникам, які оцінюють роботу жінвідділів як винятково продуктивну; досить односторонньо (позитивно) та заангажовано висвітлюють більшовицьку

² Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. Москва: Касталь, 1996. С. 235.

³ Там само. С.238.

⁴ Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии. Москва : Наука. 1996. С. 263.

⁵ Скотт В. Джоан. Роздуми про гендер і політику / В кн.: Гендерний підхід: історія, культура, суспільство /Л.Гентош, О.Кісь (ред.).Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 231–250.

⁶ Scott J. Gender: a Useful Category of Historical Analysis. *American Historical Review*. 1986. V.91. № 5. P. 1053-1075.

політику щодо жінок⁷. Українські та західні дослідники здебільшого звертають увагу на соціальні та політичні аспекти становища жіноцтва в 1920-х рр. Праці Катерини Кобченко⁸, Наталі Нагорної⁹, Марини Вороніної¹⁰, Барбари Клементс¹¹, Елізабет Россі¹² висвітлюють особливості емансипаційної політики більшовиків, акцентуючи на соціальних та економічних заходах радянської влади щодо «розкріпачення» жінок. Чи не єдиним дослідженням, присвяченим жінвідділам в УСРР, є публікація Ольги Лабур «Спогади представниць жінвідділів як джерело вивчення радянської політики «жіночого розкріпачення» в Україні 1920-х рр.»¹³. Однак, авторка в цій статті ставить собі за мету проаналізувати інформаційний потенціал джерел. Вона здебільшого описує особливості мемуарів представниць жінвідділів як еґо-документів, аніж досліджує їхню діяльність.

⁷ Козлова Н. Гендерная модернизация советской политической системы: институциональный аспект. *Женщина в российском Обществе*. 2011. №4. С.38-42; Алферова И. Женский вопрос. Брянск: Курсив, 2011. 319 с.; Мирошниченко М. Содержание первой советской гендерной модели в 1920-е гг. *Вестник Южно-Уральского государственного университета*. Социально-гуманитарные науки . 2015. Т. 15. № 1. С. 35-42.

⁸ Кобченко К. Гендерна політика радянської влади 1930-х років: між пропагандою та реальністю). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Гендерні дослідження». 2016. № 2. С. 56-72.

⁹ Нагорна Н. Соціальні виміри політики більшовиків щодо емансипації жінок у 1920-х роках (на матеріалах компартійних відділів для роботи серед робітниць і селянок УСРР). 2011. № 6. С. 128 – 136.

¹⁰ Воронина М. Політика партії більшовиків по «женському вопросу», 1917–1930 гг. *Гуманитарный акцент*. 2020. № 4. С.74-48.

¹¹ Evans B. *Bolshevik Women*. New York and Cambridge, England: Cambridge University Press, 1997. P. 356.

¹² Rossi E. The Emancipation of Women in Russia before and after the Russian Revolution. URL: <https://www.marxist.com/emancipation-women-russia.htm> (дата звернення: 31.05.2022)

¹³ Лабур О. Спогади представниць жінвідділів як джерело вивчення радянської політики «жіночого розкріпачення» в Україні 1920-х рр. *Сторінки історії : зб. наук. пр.* К., 2014. №. 37. С. 117– 127.

Питанню охорони матері і дитини в СРСР присвячена робота Лізи Кіршенбаум¹⁴, а також публікації Юлії Градскової¹⁵, Олени Сапицької¹⁶. Абортна політика більшовиків та демографічне питання в 1920-х рр. досліджені в доробках Сьюзан Грос¹⁷, Олени Стяжкіної¹⁸, Венді Голдман¹⁹ Марії Графовой.²⁰ Для аналізу стенограми показового суду були залучені праці Романа Любавського²¹, Іллі Сидорчука²² та Сергія Ляха²³, де вміщена інформація про форми і методи агітаційної та пропагандистської кампанії більшовиків.

Враховуючи політичні та культурні метаморфози ранньої радянської доби, у нашому дослідженні також була опрацьована і контекстуальна література, а саме публікації: Штефана Плагенборга, Наталії Лебіної, Шейли Фіцпатрік та Девіда Хоффмана²⁴.

¹⁴ Kirschenbaum L. *Small Comrades: Revolutionizing Childhood in Soviet Russia, 1917-1932*. Psychology Press, 2001. P. 242.

¹⁵ Градскова Ю. Культурность, гигиена и гендер: советизация «материнства» в России в 1920–1930-е годы. *Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность* / Под ред. П. Романова и Е. Ярской - Смирновой. Москва: ООО «Вариант»: ЦСПГИ. 2007. С. 242 – 261.

¹⁶ Сапицька О. Соціально-економічна підтримка інституту материнства та дитинства на селі у 20-ті-30-ті рр. ХХ ст. *Історичні записки*. 2012. №35. С.221–226.

¹⁷ Gross S. The demographic argument in Soviet debates over the legalization of abortion in the 1920's. 1992. P. 59-81.

¹⁸ Мирошниченко М. Стяжкіна Е. Абортная политика в СССР в 20–30-е годы: историография вопроса. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія. 2012. № 3. С. 43 –50.

¹⁹ Goldman W. *Women, Abortion, and the State, 1917–36. Russia's women: accommodation, resistance, transformation/* edited by Barbara Evans Clements, Barbara Alpern Engel, Christine D. Worobec. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1991. P. 279.

²⁰ Графова М. Аборт в Советской России в эпоху НЭПа: официальная пропаганда vs массовые установки. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*. 2020. №38(4). С. 229 – 264.

²¹ Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті — на початку 1930-х років. Харків: Раритети України, 2016. 226 с.

²² Сидорчук І. Агитсуды как форма агитационно-пропагандистской работы в 1920-е гг. *Известия Алтайского государственного университета*. 2021. № (5 (121)). С. 35–40.

²³ Лях С. Два сценарії: матеріали до реконструкції ментальності компартійних функціонерів пореволюційної доби. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. № 32. С. 51 – 52.

²⁴ Плагенборг Ш. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Пер. с нем. Санкт-Петербург, Журнал «Нева», 2000. 415 с.; Лебина Н. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии

Джерельною базою дипломної роботи є опубліковані та неопубліковані джерела. Опубліковані праці представлені пропагандистськими текстами Володимира Леніна²⁵, Іннеси Арманд²⁶, Олександрі Колонтай²⁷ та Віри Лебедевої²⁸. Неопубліковані джерела взято з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України. До них належать звіти, циркуляри та накази ЦК РКП(б)У жінвідділам, інструкції щодо їхньої діяльності в містах та селах; постанови про роботу у сфері охорони матері і дитини, організацію «Тижнів охорони материнства та дитинства»; тези і доповіді про мету створення жінвідділів, вирішення «жіночого питання» та аборти. Також для дослідження була залучена стенограма Харківського показового суду над акушеркою, що був організований керівницею жінвідділу ЦК КП(б)У Варварою Мойровою в 1921 р.

Структура дослідження побудована за хронологічним та тематично-проблематичним принципами й складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Перший розділ присвячений політиці більшовиків щодо становища жінки у радянському суспільстві та передумовам створення жінвідділів. У другому розділі ми з'ясуємо наскільки була ефективною робота жінвідділів у сфері

1920 – 30-х годов. СПб. : Нева; Летний сад, 1999. 320 с.; Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. 336 с.; Хоффман Д. Возращение масс. Модерное государство и советский социализм. 1914–1939. Москва: Новое. лит. обзор., 2017. 424 с.

²⁵ Ленин В. «Задачи пролетариата в нашей революции» [28 мая 1917 г.]. Полн. собр. соч. Т. 31. С. 161 – 167; Ленин В. К международному дню работниц. Полное собрание починений. Москва, 1974. Т. 40. 507 с.; Ленин В. Великий почин. URL: <http://leninvi.com/t39/p024> (дата звернення 30.04.2022).

²⁶ Арманд И. Условия полного освобождения работниц и крестьянок. Статьи, речи, письма. Москва: Политиздат, 1975. URL: http://az.lib.ru/a/armand_i_f/text_1920_usloviya.shtml (дата звернення 02.05.2022).

²⁷ Коллонтай А. Тезисы о коммунистической морали в области брачных отношений / Коммунистка. 1920. № 12–13. С. 20– 35; Колонтай О. Задачи отделов по работе среди женщин. URL: https://www.rulit.me/books/marksistskij-feminizm-kollekciya-tekstov-a-m-kollontaj-read-647203-93.html#section_23 (дата звернення 07.05.2022).

²⁸ Лебедева В. Итоги и перспективы охраны материнства и младенчества. Пройденные этапы. Статьи и речи. Москва, 1927. 214 с.

охорони матері і дитини. У третьому розділі на матеріалах показового суду проаналізуємо абортну політику радянської влади в 1920- х рр.

Розділ 1. Політика більшовиків щодо становища жінки у радянському суспільстві

1.1. Ідейне підґрунтя створення жінвідділів

Різкі зміни в суспільному і партійному житті 1917–1918 рр. та актуалізація більшовиками «жіночого питання»²⁹ відтворили емансипаційну концепцію. Після Лютневої революції представниці незалежного жіночого руху, організувавши масштабну демонстрацію на вулицях Петрограду 19 березня 1917 р., домоглися ухвалення закону про виборче право для жінок³⁰. Після приходу до влади партії більшовиків питання про рівноправність статей юридично було затверджено у статті 4 Конституції РСФРР 1918 р. (про активне і пасивне виборче право для «осіб обох статей»)³¹. Також у прийнятій на VIII з'їзді РКП(б) у березні 1919 р. програмі партії була закріплена рівноправність всіх громадян незалежно від статі, релігії чи національності³². Але такі формальні та правові зміни вимагали реалізації на практичному рівні.

Варто зазначити, що вирішення «жіночого питання» радянською владою проходило в умовах впровадження політики «нового побуту». Активна соціалізація, зміна ставлення до шлюбу та сімейних ідеалів, популяризація ідей сексуальної революції формували умови, в яких мала постати вже «нова» радянська жінка.³³ Адже, відповідно до риторики більшовиків, жіноцтво в дореволюційному суспільстві було «пригнічене» та «обтяжене» обов'язками патріархальної моделі сім'ї³⁴. Наприклад, Ленін у своїй статті «Великий

²⁹ Таке формулювання використовувалось теоретиками марксизму (Володимиром Леніном, Ісаком Бабелем, Кларою Цеткін, Олександром Колонтай тощо) на позначення проблем становища жінки у суспільстві, а також питань статі, шлюбу та сім'ї. Дане поняття не несе емоційного забарвлення та використовується такими українськими дослідницями жіночої історії як Оксана Кісь, Олена Стяжкіна, Марина Вороніна, Ольга Лабур.

³⁰ Вороніна М. Політика партії большевиков по «женскому вопросу», 1917–1930 гг. *Гуманитарный акцент*. 2020. № 4. С. 75.

³¹ Там само. С. 76.

³² КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 3–15. Т. 2. М., 1983. С. 114.

³³ Bingham N. *En(Gendering) Policy: Gender Policies in Former Soviet Republics*. Louisiana State University, 2012. P.23-24.

³⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр.353. Арк. 22.

почин», що присвячувалась проблемам «будівництва» комунізму, описував «важке» становище жінки таким чином: «мелкое домашнее хозяйство ее давит, отупляет, принижает, приковывая ее к кухне и к детской, расхищая ее труд работою до дикости непроизводительною, отупляющею, забивающею»³⁵. Такий акцент на «отупляючому» та «принижуючому» домашньому господарстві мав транслювати тезу про «модернізаційну» політику більшовиків, на відміну від імперської. Бо жінка в дореволюційному суспільстві, згідно з твердженнями більшовиків, тільки деградувала та була не важливою частиною суспільства. Тому, відповідно до пропагандистських тез радянської влади, «уярмлену» жінку буржуазними звичаями зможе врятувати тільки «соціалізм»: «Только тогда, когда мы от мелких хозяйств перейдем к общему и к общей обработке земли, только тогда будет полное освобождение и раскрепощение женщин»³⁶. До того ж, ця цитата ілюструє ще одну важливу «умову» для «розкріпачення» жінки: тільки відмова від індивідуалізму та праця в «колективі» зробить жінку по-справжньому вільною.

Такі емансипаційні тези більшовиків були обґрунтовані не загальноєвропейськими феміністичними настроями, а потребою масово залучити жінок до праці на благо держави. В тоталітарній державі з марксистсько-ленінською доктриною, таке «жіноче розкріпачення» мало призвести до знищення капіталізму та встановлення правильного комуністичного суспільства³⁷. Пропагандою ж значимість жіноцтва обґрунтовувалась необхідністю участі у соціалістичному будівництві, а сама жінка сприймалась додатковим трудовим ресурсом³⁸. Тому, головним аргументом більшовиків став образ жіноцтва як «один из отстающих трудящихся отрядов»³⁹, що потребують патронату «пролетарської партії», на

³⁵ Ленин В. Великий почин. URL: <http://leninvi.com/t39/p024> (дата звернення 30.04.2022.)

³⁶ Там само.

³⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр.353. Арк. 22.

³⁸ Лабур О. «Нова жінка»: унормовані образи жінки-суспільниці та жінки-трудівниці в радянській літературі України 1920-1930-х рр. *Краєзнавства*. 2010. № 3. С. 207.

³⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 1563. Арк. 28.

відміну від чоловіків, які, ніби, уже давно працюють на «благо соціалізму»⁴⁰. До того ж, дослідниця Катерина Кобченко вважає, що на початку 1920-х рр. основним механізмом залучення жіноцтва до праці стала їхня реалізація саме в «чоловічих» сферах⁴¹. Відтак, це створювало ілюзію рівноправності на професійному поприщі⁴².

З іншого боку, законодавче досягнення повної рівності з чоловіками висвітлювалась радянською пропагандою як свобода від «угнетения мужчиной в семье и быту»⁴³. На практиці це мало би означати активне залучення жіноцтва до політичного життя партії та здобуття фінансової незалежності від чоловіка⁴⁴. Теза Леніна:

Без привлечения женщин к самостоятельному участию не только в политической жизни вообще, но и к постоянной, поголовной общественной службе нечево и говорить не только о социализме, но и о полной и прочной демократии⁴⁵

добре ілюструє, що більшовицький заклик до жінок про участь в громадському виробництві був необхідною умовою успішного процесу жіночої емансипації. Зокрема, на початку 1920-х рр. заходам влади щодо «жіночого питання» притаманні елементи політичної кон'юнктури: необхідність використати робочий потенціал жінок для вирішення державних економічних проблем.⁴⁶ Наприклад, після Першої світової війни, з наростанням економічної кризи існувала безоплатна жіноча праця на суботниках, недільниках, різних «тижнях»⁴⁷.

⁴⁰ Алферова И. Женский вопрос. Брянск: Курсив, 2011. С. 13.

⁴¹ Кобченко К. Гендерна політика радянської влади 1930-х років: між пропагандою та реальністю). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Гендерні дослідження». 2016. № 2. С. 59.

⁴² Там само.

⁴³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 1563. Арк. 25.

⁴⁴ Голдман В. Женщины у проходной: гендерные отношения в советской индустрии (1917-1937 гг.). Москва: РОССПЭН: Фонд "Президентский центр Б. Н. Ельцина", 2010. С. 17.

⁴⁵ Ленин В. Задачи пролетариата в нашей революции [28 мая 1917 г.]. Полн. собр. соч. Т. 31. С. 165.

⁴⁶ Алферова И. Женский вопрос. Брянск: Курсив, 2011 С. 184.

⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр.818. Арк. 34,41.

Процес індустріальної модернізації, який відбувався в Російській імперії з кінця ХІХ ст., дійсно сприяв збільшенню жіночого представництва на заводах та фабриках. До того ж, з початком Першої світової війни їхня чисельність значно зросла через масову мобілізацію чоловіків на фронт. До того ж вирішувалася проблема не тільки економічного, а й ідеологічного характеру: виховати у жінок нове «комуністичне» ставлення до праці⁴⁸.

Також, в країні, де більшовики проголосили новий режим - «диктатуру пролетаріату», слово «робітник/робітниця» ідеологічно та матеріально було пов'язане з певними привілеями⁴⁹. Наприклад, Афанасій Селищев, радянський лінгвіст, у своєму словнику «Язык революционной эпохи» (1928 р.) тлумачить поняття «робітник» так: «*рабочий* сохранил прежнее значение, а *работником* стали называть партийного активного члена, позднее вообще деятеля на каком-нибудь общественном поприще»⁵⁰. Тобто автор розділяє два поняття: «рабочий» – себто той, хто виконує якусь роботу, а «робітник» – це людина, яка не просто працює на заводі чи фабриці, а інтегрована до «колективу»: бере активну участь в громадському та політичному житті (та звичайно є членом партії). Саме «робітник», згідно з радянською ідеологією, є основою «нового» соціалістичного суспільства.

Однак, до 1921 р. реальний образ «робітничого класу» не відповідав ідеалістичній доктрині більшовиків. Адже Жовтнева революція та, відповідно, зниження темпів виробництва призвело і до різкого скорочення кількості робочих рук.⁵¹ На початку 1920-х рр. на підприємствах працювали робітники з «не ідеальним минулим»: колишні крамарі, власники магазинів та навіть

⁴⁸ Алферова И. Женский вопрос. С. 337.

⁴⁹ Голдман В. Женщины у проходной: гендерные отношения в советской индустрии (1917-1937 гг.). С. 13.

⁵⁰ Селищев А. Язык революционной эпохи. Москва: Работник просвещения, 1928. С. 29.

⁵¹ Там само. С. 14.

колишні імперські чиновники. Але всі вони підпадали під більшовицьке тавро як «класово чуждые элементы»⁵².

Тому соціальне походження в більшовицькій ідеологічній системі займало вагомe місце, а для радянської людини ще й часто визначало її статус та права у суспільстві. До того ж, сама політика радянської влади, заснована на класовому принципі, не допускала активну діяльність жінок «непролетарського» походження⁵³. Тобто жінки, що були вихідцями з дворянських родів, духовенства, купецтва чи імперської інтелігенції оголошувалися «ворогами» та за Конституцією 1919 р. були позбавлені всіх політичних прав⁵⁴. Найшвидше соціалізуватися та влитися в політичне життя партії вдавалося селянкам, робітницям та домогосподаркам (дружинам робітників)⁵⁵. Адже саме вони мали стати тим «пролетаріатом», для якого створювалась держава та проголошувався новий режим – «диктатура пролетаріату». Така дискримінація за соціальним походження існувала під час відбору до громадських устав, в представництві на конференціях та загалом у ставленні до жіночого населення РСФРР, зокрема і на теренах радянської України.⁵⁶

Також проект «розкріпачення» жінок досить неоднозначно сприймався чоловіками. Як стверджує історикня Моніка Старуш, більшість чоловіків на початку 1920-х рр. вважали, що жінки не здатні до самостійної суспільно-політичної діяльності. Ця проблема особливо була актуальною для сільської

⁵² Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. С. 12.

⁵³ Там само.

⁵⁴ История Советской Конституции. 1917–1956. Москва : Госиздат, 1957. С. 264.

⁵⁵ Козлова Н. Женотделы в контексте эмансипаторского проекта большевиков. Женские и гендерные исследования в Тверском государственном университете. URL: <https://davaiknam.ru/text/n-n-kozlova-jenotdeli-v-kontekste-emansipatorskogo-proekta-bol> (дата звернення 01.05. 2022.)

⁵⁶ Козлова Н. Женотделы в контексте эмансипаторского проекта большевиков. Женские и гендерные исследования в Тверском государственном университете. URL: <https://davaiknam.ru/text/n-n-kozlova-jenotdeli-v-kontekste-emansipatorskogo-proekta-bol> (дата звернення 01.05. 2022.)

місцевості, де чоловіки відмовлялися відпускати дружин на делегатські збори чи не дозволяли їм виступати з доповідями⁵⁷. Таке ставлення було пов'язане як і з патріархальними установками, так і з тим, що жінка менше присвячувала б часу хатнім клопотам та дітям⁵⁸.

Так само перешкодою для реалізації активної пропагандистської кампанії більшовиків стала неграмотність населення, особливо жіноцтва. Наприклад, в переписі населення Харківської губернії за осінь 1918 р. зазначено, що серед робітників 25% не вмів писати та читати, натомість серед робітниць цей показник становив понад 50%⁵⁹. Загалом, серед працівників на різних виробництвах та заводах понад 35% були неграмотними⁶⁰. Одразу ж після встановлення влади більшовики почали впроваджувати заходи для ліквідації неписьменності, яка безпосередньо була пов'язана з підвищенням загальнокультурного і професійного рівня населення⁶¹. Тому пропаганда оголосила боротьбу з неграмотністю справою не тільки державного значення, а й обов'язком всіх «трудящих»⁶².

Оскільки навчання населення мало проводитись безкоштовно, за рахунок держави, то робочий день мав скоротитись на 2 години із збереженням зарплатні⁶³. Більше того, у декреті за 29 липня 1920 р. «Об учебной повинности пролетариата» зазначалося, що всі робітники та робітниці віком від 15 до 40 років зобов'язані пройти короткі навчальні курси, створені при фабриках та заводах⁶⁴. Незважаючи на це, відсоток неграмотності серед жіночого

⁵⁷ Старуш М. К истории «женского вопроса» в СССР в первые постреволюционные годы. *Вестник МГУКИ*. 2011. № 5. С. 62.

⁵⁸ Rossi E. The Emancipation of Women in Russia before and after the Russian Revolution. URL: <https://www.marxist.com/emancipation-women-russia.htm> (дата звернення: 31.05.2022)

⁵⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 353. Арк. 52.

⁶⁰ Там само. Арк. 54.

⁶¹ Голдман В. Женщины у проходной: гендерные отношения в советской индустрии (1917-1937 гг.). С. 49.

⁶² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.220. Спр. 1563. Арк. 66.

⁶³ Алферова И. Женский вопрос. С. 167.

⁶⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. Спр. 1563. Арк. 83.

населення залишався більшим, ніж у чоловіків. Так, за переписом 1920 року м. Києва з тисячі чоловіків 873 було неграмотними, а серед жінок – 910.⁶⁵

Інеса Арманд, активістка міжнародного революційного руху, у своїй статті «Условия полного освобождения работниц и крестьянок» (1920 р.), так само стверджувала, що основною перепоною для витворення «нової» жінки, була їхня – «неграмотность, неподготовленность к политической жизни и советскому строительству, их техническая и профессиональная отсталость»⁶⁶. Вона критикувала існування у селах «позорных предрассудков по отношению к женщине», однак вважала, що вони беруть початок із збереження дрібного приватного господарства⁶⁷. В цілому, невдачі радянської влади щодо «розкріпачення» жінок Інеса Арманд пояснювала «разрухой»⁶⁸, внаслідок якої досі не вдалося побудувати нове ідеальне комуністичне суспільство⁶⁹.

Таким чином, емансипація жіноцтва для більшовиків була одним із важливих компонентів ідеологічної кампанії з будівництва нової соціалістичної держави. Адже жінка в класовому суспільстві сприймалась «уярмленою» та такою, що потребує ідейного «перевиховання». «Розкріпачення» жіноцтва на початку 1920-х рр. пов'язане не з емансипаційними тенденціями, а було необхідністю в умовах економічної кризи та недостатньої кількості робочих рук. Враховуючи таке ідеологічне підґрунтя, радянська влада намагалася створити спеціальний підрозділ для

⁶⁵ Вороніна М. Освіта як ознака гендерної стратифікації жінок в УСРР в 1920–1930-ті роки. *Дриновський збірник*. 2019. № 11. С. 367.

⁶⁶ Арманд И. Условия полного освобождения работниц и крестьянок. Статьи, речи, письма. Москва, Политиздат, 1975. URL: http://az.lib.ru/a/armand_i_f/text_1920_usloviya.shtml (дата звернення 02.05.2022.)

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Щодо тлумачення слова «разрухой» в контексті оповіді Інеси Арманд, можна зробити два припущення: 1. «Разруха» – як «імперське», «буржуазно-патріархальне» суспільство, в якому перебувала жінка до приходу радянської влади. 2. «Разруха» - це революційні події 1917-1921 рр., що економічно та соціально знижували в уявленні більшовиків темпи емансипації та «звільнення» жінки.

⁶⁹ Арманд И. Условия полного освобождения работниц и крестьянок. Статьи, речи, письма. Москва, Политиздат, 1975. URL: http://az.lib.ru/a/armand_i_f/text_1920_usloviya.shtml (дата звернення 02.05.2022.)

контролю, що ілюстрував би патерналістську модель стосунків партії та жіноцтва.

1.2. Створення партійного підрозділу для роботи з жінками

Організація більшовиками загального радянського жіночого руху та проведення заходів для роботи з жінками стали основою для радянської гендерної моделі початку 1920-х рр.⁷⁰ Ідейною натхненницею цього стала Олександра Колонтай. У 1917 р. вона висунула проект про створення жіночих комісій, що мали вирішувати на практиці актуальні для жіноцтва проблеми: рівна оплата праці, збільшення робочих місць, матеріальна підтримка материнства тощо⁷¹. Однак, такий спектр обов'язків жінкомісій більшовицька влада не підтримала та організувала спеціальні комісії при партійних комітетах для агітаційної роботи серед робітниць. Комісії, що перебували під безпосереднім контролем і керівництвом партії⁷², діяли переважно на фабриках і заводах та мали проводити лекції, зібрання, щоб «корректировать их деятельность в интересах социалистической революции»⁷³.

У листопаді 1918 р. був скликаний Перший Всеросійський з'їзд робітниць та селянок РРФСР⁷⁴. Питання, що були висунуті на розгляд (рівноправність жінок, їхні цивільні та юридичні права, материнство як соціальна функція), стали підґрунтям для діяльності майбутніх жінвідділ⁷⁵. У тому ж році за рішенням ЦК РКП(б) при кожному парткомітеті на різних рівнях (міському, районному, повітовому) були створені комісії з пропаганди та агітації серед жінок⁷⁶. Інформації про активну діяльність таких жіночих комісій на території

⁷⁰ Мирошниченко М. Содержание первой советской гендерной модели в 1920-е гг. Вестник Южно-Уральского государственного университета. *Социально-гуманитарные науки*. 2015. Т. 15. № 1. С. 39.

⁷¹ Алферова И. Женский вопрос. С. 65-66.

⁷² Там само. С.67-68.

⁷³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 348. Арк. 21.

⁷⁴ Вороніна М. Більшовицький емансипаційний експеримент у 1920-х роках. URL: <https://flibusta.site/b/568717/read> (дата звернення 02.05. 2022).

⁷⁵ Алферова И. Женский вопрос. С. 67.

⁷⁶ Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. Москва: Госиздат. Полит. Литер., 1959. С. 299.

УСРР залишилось досить небагато, адже проіснувавши менше року (з листопада 1918 р. до березня 1919 р.), вони стали певним проміжним етапом перед створенням окремого партапарату по роботі з жінками.

На думку дослідника Ігоря Говрякова, відмінність жінокмісій як тимчасового органу від постійних жінвідділів полягала у форматі його структурної підпорядкованості. Комісії з агітації та пропаганди існували як допоміжний орган, що штучно впроваджувався у вищі структури з метою змусити їх активніше займатися проблемами жінок. Такі комісії могли діяти при Народних комісаріатах освіти чи соціального забезпечення, або ж функціонували при партійних комітетах. Жінокмісії були досить формальними організаціями: не було затверджено постійного складу учасників, не визначено їх функції та повноваження⁷⁷.

Тому практична реалізація більшовицької емансипаційної концепції бере початок з резолюції VIII з'їзду РКП(б) 18-23 березня 1919 р., де зазначалося про переформування жіночих комісій на жінвідділи з ширшим спектром зобов'язань⁷⁸. Організація на партійному рівні спеціального органу для роботи з жіноцтвом спровокувала у більшовицькому керівництві дискусію: «жіноче питання» є частиною феміністичного чи робітничого рухів⁷⁹? Відтак, в одній із резолюцій X з'їзду РКП(б) 1921 р. «О работе партии среди женского пролетариата» було вказано, що «цель работы женотделов никак не может быть феминистической»⁸⁰. Адже головними ідейними завданнями жінвідділів мають стати виховання у робітниць класової свідомості та залучення до пролетарської боротьби проти буржуазії⁸¹: «...партия против создания

⁷⁷ Говряков И. Принципы агитации среди женщин в первый год советской власти: неопубликованная инструкция А. М. Коллонтай. *История отечественных СМИ*. Ежегодник 2015. М.: Ф-т журн. МГУ, 2015. С. 17.

⁷⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 348. Арк. 20.

⁷⁹ Стародубець Г. Основні вектори й агенти соціально-політичної мобілізації сільського жіноцтва Волині у перші роки становлення радянської влади. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2021. № 2. С. 129.

⁸⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1563. Арк. 31.

⁸¹ Там само. Арк. 17.

отдельных женских союзов или женских организаций»⁸². Емансипаційна політика більшовиків базувалась на ідеологічній невіддільності жіночого руху від «пролетарського»⁸³. Натомість, через створення та обмеження сфери впливу жінвідділів вирішенням здебільшого соціальних питань радянська влада: по-перше, спонукала жіноцтво до громадської та політичної активності, а по-друге – встановлювала свій контроль та поширювала вплив за приватними сферами життя жінки.

Однак, жінвідділи та їхні філії на різних рівнях стали не тільки осередком змін у звичному житті радянської жінки на початку 1920-х рр. Вони швидко набули статусу «вихованого закладу», де, жінок, обтяжених хатніми справами, мали перетворити на жінок-делегаток, комуністок, керівниць та організаторів партійного будівництва⁸⁴. Основна робота таких спеціальних відділів була спрямована на вписування жінок у створювану радянську систему, залучення до партійної діяльності. З іншого боку, жінвідділ мав забезпечувати розподіл продуктів харчування, охорону жіночої праці та материнства, нагляд за житловим будівництвом, охороною здоров'я, освітою, розширював професійний ринок праці для жінок. Радянське керівництво створювало мережу закладів, яке б нівелювало «домашнє ярмо»: ясла, дитячі майданчики, школи, дитячі будинки, громадські їдальні, пральні⁸⁵.

Олександра Колонтай в своїй праці «Задачи отделов по работе среди женщин» (1920 р.) окреслила 3 основні, на її думку, напрямки діяльності жінвідділів: 1. «виховувати» робітниць та селянок⁸⁶ у дусі комунізму; 2.

⁸² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 818. Арк. 64.

⁸³ Голдман В. Женщины у проходной: гендерные отношения в советской индустрии (1917-1937 гг.). С. 47.

⁸⁴ Лабур О. Спогади представниць жінвідділів як джерело вивчення радянської політики «жіночого розкріпачення» в Україні 1920-х рр. *Сторінки історії* : зб. наук. пр. К., 2014. №. 37. С. 119.

⁸⁵ Воронина М. Политика партии большевиков по «женскому вопросу», 1917–1930 гг. С. 76.

⁸⁶ Можна також зауважити, що риторика Олександра Колонтай ще раз підкреслює тезу класового підходу та важливості соціального походження для більшовиків щодо «жіночого питання»: виокремлення «робітниць» та «селянок» як тих, що можуть(!) розраховувати на протекцію партії.

залучати їх до партійної активності та «соціалістичного будівництва»; 3. висувати на партійний розгляд ті проблеми, що можуть забезпечити захист та розвиток жінки (материнство, питання абортів, охорона жіночої праці).⁸⁷ 20 лютого 1920 р. керівниця жінвідділу ЦК КП(б)У Варвара Мойрова у доповіді про мету та завдання роботи серед жінок так само виокремлювала залучення жіноцтва до партійного та комуністичного будівництва, а також виховання у них класової свідомості ⁸⁸ . До того ж, вона наголошувала, що

в отличие от буржуазных партий, тесно связанных с феминистическим движением и идеями классового мира, компартия свою главную задачу видит в <...> поднятии сознания этого наиболее отсталого и наиболее эксплуатируемого трудового пролетариата; устранении всякой возможности воздействия на них мелкобуржуазной среды в лице меньшевиков и эсеров⁸⁹.

Таким чином, більшовицька влада завдання жінвідділів намагалася інтерпретувати в контексті «пролетарської боротьби» та заперечувала феміністичну мету, оголошуючи її буржуазною.

Після встановлення більшовицької влади на території України перший жінвідділ було створено в 1920 р. при Харківському губернському комітеті КП(б)У⁹⁰. На початку 1920-х років діяльність жінвідділів зводилася до двох напрямків: делегатські збори та «практиканство»⁹¹. Робота делегатських зборів поділялася умовно на «теоретичну» та «практичну» частини⁹². На засіданнях делегаток жінкам читали лекції, що були спрямовані здебільшого на «політичне просвітництво» у форматі ідеології більшовизму. «Практиканство» ж делегаток у різних відділах радянських установ було спрямоване на те, щоб залучити жінок до практики в профспілках,

⁸⁷ Колонтай О. Задачи отделов по работе среди женщин. URL: https://www.rulit.me/books/marksistskij-feminizm-kollekciya-tekstov-a-m-kollontaj-read-647203-93.html#section_23 (дата звернення 07.05.2022)

⁸⁸ На якому заході була проголошена доповідь – невідомо.

⁸⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1557. Арк. 27.

⁹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 353 Арк. 28.

⁹¹ Козлова Н. Гендерная модернизация советской политической системы: институциональный аспект. *Женщина в российском Обществе*. 2011. №4. С. 39.

⁹² Алферова И. Делегатские собрания 1920-х годов как проект подготовки советских женщин у управленческой деятельности. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2011. № 1 (216). История. Вып 43. С. 47.

кооперативах, лікарнях, дитячих садках тощо⁹³. Крім того, до обов'язків жінвідділів (губернського рівня) входили і більш конкретні завдання, наприклад: контроль за вчасною оплатою та комфортними умовами праці; створення гуртків народної просвіти; проведення пропагандистської кампанії щодо недопустимості поширення проституції, венеричних захворювань тощо⁹⁴.

Попри це, такі амбітні напрямки та завдання щодо вирішення «жіночого питання» були далекими від реальності. Наприклад, у звітах жінвідділів Катеринославської та Полтавської губернії вміщено пропозицію про їх закриття через відсутність «системной організації и недостаточное количество профессиональных кадров»⁹⁵. Суспільні настрої щодо ліквідації жінвідділів занепокоїли ЦК КП(б) та спонукали центральні органи влади до впровадження «решительных мер по их преодолению и активизации работы региональных ячеек большевистской партии»⁹⁶. Міські парткоми мали отримувати від ЦК КП(б)У розпорядження для оптимізації роботи жінвідділів у кожному регіоні УСРР, враховуючи культурні та соціально економічні особливості⁹⁷. На думку ж Наталії Нагорної, до 1926 рр. радянській владі так і не вдалося організувати планомірну роботу у селах. Тому діяльність жінвідділів відбувалась здебільшого методом «ударних регіонів» – розгортання активної соціальної роботи саме у зразкових селах, волостях, повітах, а також великих промислових центрах⁹⁸. Це можна пояснити тим, що нестача кваліфікованих жінорганізаторів на місцевих рівнях не дозволяла рівномірно розподілити як матеріальні, так і кадрові ресурси.

⁹³ Там само. С. 48.

⁹⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 353 Арк. 15.

⁹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 818 Арк. 83.

⁹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1563. Арк. 91.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Нагорна Н. Соціальні виміри політики більшовиків щодо емансипації жінок у 1920-х роках (на матеріалах компартійних відділів для роботи серед робітниць і селянок УСРР). 2011. № 6. С. 130.

Незважаючи на це, більшовицька влада значну увагу зосереджувала на підвищенні освіченості та «політичної свідомості» жіноцтва⁹⁹. На теренах УСРР з організацією жінвідділів одразу ж засновували просвітницькі клуби на заводах та фабриках, проводилися агітаційно-пропагандистські бесіди та лекції, видавалися газети та книги¹⁰⁰. У Харківській губернії станом на 1925 р. у клубах та хатах-читальнях налічувалося 6 тис. членів, з яких 3 567 – жінки¹⁰¹. Натомість, у сільських місцевостях проводилися вечори «материнства та дитинства», концерти та вистави, засновувались гуртки для ліквідації неписьменності.¹⁰²

В другій половині 1920-х рр. робота жінвідділів була спрямована більше на агітаційну та просвітницьку діяльність¹⁰³. Жінвідділ як організація, що захищає права та інтереси жіноцтва, ставала все формальнішою та зрештою була скасована 5 січня 1930 р. постановою ЦК ВКП(б) «О реорганизации аппарата ЦК ВКП(б)»¹⁰⁴. Більшовики таке рішення обґрунтовували тим, що до політичного та громадського життя залучено достатню кількість жіноцтва, які більше не потребують «захисту» партії¹⁰⁵. Однак, закриття жінвідділів означало те, що з одного боку, він як орган, що мав «соціалізувати»¹⁰⁶ жіноцтво, порушував соціальну (гендерну) рівновагу та провокував втрату контролю партії над приватним життям жінки¹⁰⁷. З іншого – ліквідація

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 818. Арк. 41

¹⁰¹ Там само. Арк. 46.

¹⁰² Там само. Арк. 13.

¹⁰³ Воронина М. Политика партии большевиков по «женскому вопросу», 1917–1930 гг. С. 77.

¹⁰⁴ Там само. С. 78.

¹⁰⁵ Козлова Н. Гендерная модернизация советской политической системы: институциональный аспект. С. 40.

¹⁰⁶ Залучати її до громадського та політичного життя; створювати такі умови, аби жінка ставала більш незалежною від чоловіка та домашніх справ.

¹⁰⁷ Evans B. *Bolshevik Women*. New York and Cambridge, England: Cambridge University Press, 1997. P. 210.

свідчила про «перепідпорядкування» жінки від чоловіка до держави та, в цілому, посилення диктатури¹⁰⁸.

Отже, створення на початку 1920 р. окремого партійного підрозділу для роботи з жінками ілюструє патерналістську модель відносин між партією та жіноцтвом. Ідейна основа створення жінвідділів аж ніяк не була пов'язана з феміністичними настроями, а навпаки – емансипаційні тенденції мали стати частиною ідеологічної кампанії «класової боротьби» та соціалістичного будівництва. Незважаючи на те, що дефіцит матеріальних та професійних ресурсів перешкоджав рівномірній роботі, основа діяльності жінвідділу була спрямована на залучення жінок до партійного життя, соціальне забезпечення, поширення народної освіти та охорону праці. Однак, на початку 1920-х рр. в умовах зміни сприйняття сім'ї та шлюбу в радянській системі цінностей особливо важливим для більшовиків стало і демографічне питання. А з огляду на пропагандистську програму витворення «нової людини» приватне життя почало переходити у публічну площину. Тому було ухвалено рішення про те, що охорона матері і дитини є головною умовою для залучення жінок у виробництво та суспільне життя.

¹⁰⁸ Воронина О. Феминизм и гендерное равенство. Москва: Эдиториал УРСС, 2003. С. 116.

Розділ 2. Діяльність жінвідділів в сфері охорони матері і дитини

1.2. Організація та завдання

Питання охорони материнства та дитинства привернуло увагу більшовиків одразу ж після Жовтневої революції 1917 р. Лідер РКП(б) Ленін неодноразово наголошував на необхідності залучення жінок на бік революції, а емансипацію тісно пов'язував із впливом партії на сімейні відносини¹⁰⁹. На початку 1920-х рр. більшовики проголосили програму «соціалістичних перетворень», яка в найближчій перспективі мала повністю ліквідувати сім'ю як соціальний інститут¹¹⁰. Радянська політика щодо сім'ї у перші післяреволюційні роки була сповнена суперечностей. Адже у сприйнятті більшовиків сім'я перешкоджала створенню «нової людини». Попри це, високий показник дитячої смертності привернув увагу радянської влади до проблеми зниження демографічного приросту населення¹¹¹.

Новаторськими та досить радикальними на той час були ідеї Колонтай про «отмирание замкнутой формы семьи и замену ее свободным браком»¹¹². Вона пропонувала змінити сімейно-шлюбні стосунки, звільнити жінку «из-под семейного патриархального ига» та дати можливість вільно обирати собі сексуального партнера¹¹³. Натомість, такі погляди різко критикувались як Леніним, так і усією партійною верхівкою: «вільне кохання» проголошувалось «буржуазним требованием», що несе загрозу всьому соціалістичному ладу¹¹⁴.

¹⁰⁹ Ленин В. К международному дню работниц. *Полное собрание починений*. Москва, 1974. Т. 40. С. 193.

¹¹⁰ Тарасюк А. Реализация государственных мероприятий в области охраны материнства и младенчества в 1920-е годы (на материалах Зауралья). *Вестник Челябинского государственного университета*. 2011. № 1. С. 56.

¹¹¹ Лебина Н. Романов П, Ярская-Смирнова Е. Забота и контроль: социальная политика в советской действительности, 1917-1930-е годы. *Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность*. Москва: ООО «Вариант», ЦСПГИ. 2007. С. 24.

¹¹² Коллонтай А. Тезисы о коммунистической морали в области брачных отношений / *Коммунистка*. 1920. № 12–13. С. 34.

¹¹³ Там само. С. 35.

¹¹⁴ Тарасюк А. Реализация государственных мероприятий в области охраны материнства и младенчества в 1920-е годы (на материалах Зауралья). *Вестник Челябинского государственного университета*. 2011. № 1. С. 56.

Таке неоднозначне ставлення до шлюбу та сім'ї призвело до того, що ця сфера приватного життя радянської людини почала виходити з-під контролю більшовицької влади¹¹⁵. Протягом 1920-х рр. у радянській ідеологічній системі існував певний соціальний дуалізм. З одного боку – зберігалися стійкі «традиційні» етичні стандарти жінки як матері. А з іншого – жіноцтво мало пристосуватися до нових норм і цінностей, встановлених сексуальною емансипацією та новим ставленням до шлюбу (за власним бажанням, а не за необхідністю).

До того ж, охорона матері і дитини завжди була однією з основних завдань радянської політики в сфері охорони здоров'я. Низький рівень санітарного контролю, нестача медичних працівників та погане оснащення медичних установ; поширення венеричних захворювань, туберкульозу; високий показник дитячої смертності; голод; масове залучення жіноцтва до виробництва – усе це спонукало владу до впровадження заходів для покращення побутових умов жінки¹¹⁶. Проте, більшовицька соціальна політика щодо матері і дитини 1920-х була зумовлена і загальноєвропейськими тенденціями. Наприклад, в кінці XIX ст. у Франції, за ініціативи феміністки Елеонори Ретбоун, почали функціонувати жіночі консультації; в Італії існували спеціальні центри для вагітних, де жінки могли отримати виплати на догляд за майбутньою дитиною¹¹⁷. На початку 1920-х рр. в Німеччині був виданий закон про трьохтижневу відпустку після пологів¹¹⁸.

Згідно з Декретами Наркомату державного піклування¹¹⁹ 28 та 31 грудня 1917 р. Народному комісаріату соціального забезпечення РРФСР було

¹¹⁵ Kirschenbaum L. *Small Comrades: Revolutionizing Childhood in Soviet Russia, 1917-1932*. Psychology Press, 2001. P. 50-51.

¹¹⁶ Лебина Н. *Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920–1930-е годы*. Санкт-Петербург: Летний сад, 1999. С. 54.

¹¹⁷ Хоффман Д. *Взрачивание масс. Модерное государство и советский социализм. 1914–1939*. Москва: Новое. лит. обзор., 2017. С. 193-194.

¹¹⁸ Там само. С.195.

¹¹⁹ В оригіналі – «Наркомат государственного призрения».

доручено проведення негайних заходів щодо охорони матері та дитини¹²⁰. У липні 1918 р. було створено Народний комісаріат охорони здоров'я на чолі з Миколою Семашко, а в грудні - організовано Раду захисту дітей, куди увійшли представники від народних комісаріатів охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення та праці¹²¹. Цього ж року в РРФСР почав діяти Центральний відділ охорони матері і дитини, яку очолила Валентина Лебедева (акушер-гінеколог)¹²².

На теренах радянської України організаційно-правове забезпечення охорони материнства і дитинства більшовицькою владою розпочалося в 1920 р. У лютому в структурі Наркомсоцбезу було створено секції, які мали діяти при місцевих виконкомах¹²³. Однак, 30 квітня 1920 р. Раднарком УСРР видав постанову про перехід відділу охорони материнства і дитинства через недостатнє фінансування від Наркомсоцзабезу до компетенції Наркомздоров'я та його місцевих органів¹²⁴.

Відділ охорони матері і дитини видав в травні 1920 р. інструкцію «Об участии трудящихся женщин в области охраны материнства и младенчества», у якій повідомлялося про тісну співпрацю із жінвідділами¹²⁵. Відтак, жінвідділ при ЦК КП(б)У мав направити одну співробітницю для виконання обов'язків завідувачки секції охорони матері і дитини. Також до її обов'язків належало видавати інструкції для місцевих секцій, виголошувати доповіді-звіти на конференціях та з'їздах про роботу жінвідділів в цій галузі.¹²⁶ Відповідно, нижче за ієрархією, жінвідділ при ЦК зобов'язувався надати кільком робітницям повноваження інструкторів. Вони мали виїжджати в окремі

¹²⁰ Лебедева В. Итоги и перспективы охраны материнства и младенчества. *Пройденные этапы. Статьи и речи.* Москва, 1927. С. 6.

¹²¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 353. Арк. 13.

¹²² Лебедева В. Итоги и перспективы охраны материнства и младенчества. *Пройденные этапы. Статьи и речи.* Москва, 1927. С. 10.

¹²³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 353. Арк. 7.

¹²⁴ Там само. Арк.11.

¹²⁵ Там само. Арк.38.

¹²⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 353. Арк. 38.

губернії з метою інформування місцевих секцій охорони матері і дитини для підтримки зв'язку «центра с периферией».¹²⁷

При губернських жінвідділах створювались спеціальні бюро для допомоги матерям і дітям. Вони складались з трьох працівниць жінвідділу та завідувачки секції. Таке бюро мало реалізовувати всі інструкції на практиці, наприклад, відповідати за розподіл одягу, продуктів харчування дітям чи організувати лекції на тему материнства, вагітності та догляду за дитиною¹²⁸. Також на кожному великому заводі чи фабриці, де більшість працівників складало жіноцтво, мали діяти спеціальні комісії з охорони матері і дитини. Серед обов'язків робітниць таких комісій було проведення агітаційної програми (бесіди з матерями, мітинги, лекції), реалізація соціального забезпечення робітниць (грошова допомога вагітним для догляду за дитиною), відвідування помешкань матерів-робітниць для покращення побутових умов.¹²⁹

Важливим фактором розвитку цих установ стало рішення в січні 1921 р. про створення подібних комісій у селах – «гуртків»¹³⁰. Такі організації мали діяти за тим же принципом, що й у містах (на фабриках і заводах), однак ще з більшим акцентом саме на агітаційно-просвітницьку діяльність. Відтак, представниці «гуртків» мали контролювати постачання продуктів вагітним жінкам та годуючим матерям; поширення «правильних сведений и идей Охраны материнства и Детства»¹³¹; проведення лекцій та популяризацію літератури про дотримання правил гігієни, догляду за дитиною і правил годування новонародженого; відкриття в селах жіночих консультацій, молочних кухонь, дитячих садків та ясел¹³². Варто зазначити, що створення подібних установ на різних рівнях та проведення просвітницької кампанії

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Там само. Арк.39.

¹²⁹ Там само. Арк.31.

¹³⁰ Там само. Арк.34.

¹³¹ Там само. Арк.44.

¹³² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр.353. Арк.45-47.

необхідно розглядати в загальному радянському дискурсі.¹³³ Адже «турбота про матір та дитину» була важливою складовою репродуктивної культури того часу.

До цього ж, станом на липень 1921 р. в УСРР було створено 259 закладів охорони матері і дитини, з яких 50 у губернських містах, решта – у повітових центрах, містечках та селах. Також за сприяння жінвідділів вдалося відкрити 47 консультацій, 17 ясел, 7 будинків для немовлят та 15 молочних пунктів¹³⁴. Попри це, у звітах роботи жінвідділів натрапляємо на інформацію про неповне виконання функцій деяких закладів, нестачу фінансування та невиконання власних обов'язків організаторками «гуртків» та бюро допомоги матерям¹³⁵. Таку невідповідність завдань та їх реалізації можна пояснити як військовими діями на українських теренах протягом 1917-1921 рр., так і впровадженням нової економічної політики, що скоротило фінансування закладів охорони матері і дитини та перевело їх на місцевий бюджет.

Таким чином, враховуючи існування певної дихотомії у ставленні до сім'ї і шлюбу, складну епідеміологічну та демографічну ситуацію в УСРР, одним із пріоритетних завдань для більшовицької влади на початку 1920-х рр. стала організація спеціальних заходів з охорони матері і дитини. Згідно з поставленими завданнями, що були прописані в інструкціях та постановах, представниці жінвідділів на різних рівнях мали проводити активні агітаційні та соціальні заходи, однак не завжди це вдавалось реалізувати на практиці.

2.2. Неефективність реалізації партійних розпоряджень

На початку 1920-х рр. тема захисту охорони материнства і дитинства й надалі залишалась важливою складовою більшовицької політики, без якої

¹³³ Дискурс в цьому контексті – це правила чи практики, які створюють певні уявлення про «материнство»

¹³⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 818. Арк. 68.

¹³⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 353. Арк. 74.

складно було б транслювати емансипаційні тенденції.¹³⁶ Проте реалізація заходів з охорони матері і дитини в УСРР проходила в умовах військових дій 1917-1921 рр. і – відповідно, недостатнього фінансування. Більше того, на початку 1919 р. у промисловості збільшився дефіцит робочої сили через мобілізацію чоловіків до армії та продовольчі загони¹³⁷.

Відтак, яскравим прикладом неможливості реалізації поставлених завдань на практиці є проведення в травні 1920 р. в Київській губернії «Тижня охорони материнства і дитинства». Згідно зі звітами місцевого жінвідділу «слабо проводилась агітаційно-пропагандистська робота», не було проведено жодної з трьох запланованих лекцій на теми: особливості дитячого харчування, загартування та догляду за новонародженим.¹³⁸ Також, враховуючи аварійний стан будівлі дитячого будинку №4 в м. Києві, жінвідділом було вирішено переселити дітей до місцевих сіл, однак це не вдалось реалізувати, через «развитие военного бандитизма в сельских местностях»¹³⁹. Загалом, в Київській губернії за 1920 р. через нестачу фінансування було закрито 2 дитячих садки та 4 дитячих їдальні, а запаси продуктів, які мали постачатись у дитячі садки та яслі були розграбовані.¹⁴⁰ Так само в Олександровській губернії «в связи с общим политическим положением» проведення «Недели» було перенесене з жовтня на грудень. 30 місцевих дитячих будинків і 8 дитячих садків, де було зареєстровано приблизно 20 тисяч дітей, перестали діяти¹⁴¹ через те, що в них були розміщені військові частини¹⁴². Крім цього, неможливо було зареєструвати велику

¹³⁶ Воронина М. Политика партии большевиков по «женскому вопросу», 1917–1930 гг. С. 76.

¹³⁷ Градскова Ю. Культурность, гигиена и гендер: советизация «материнства» в России в 1920–1930-е годы. *Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность* / Под ред. П. Романова и Е. Ярской - Смирновой. Москва: ООО «Вариант»: ЦСПГИ. 2007. С. 251.

¹³⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 353. Арк. 73.

¹³⁹ Там само.

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ З джерел невідома подальша доля цих дітей. Однак, можна припустити, що їх розмістили у дитячих закладах сусідніх сіл та губерній.

¹⁴² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 353. Арк. 75.

кількість дітей-сиріт до дитячих будинків через погане оснащення приміщень, нестачу одягу та продуктів харчування. Відтак, заходи з охорони матері і дитини в Олександрівській губернії «не могли быть проведені в виду прифронтового положення»¹⁴³. Таку апеляцію до «бандитизму» та «складного політичного становища» можна пояснити антибільшовицькими селянськими постаннями, що охопили в 1920-х роках Правобережну УСРР¹⁴⁴. Повстанські загони діяли зазвичай стихійно та не мали чіткої організації, тому контролювати ситуацію в окремих губерніях більшовикам було складно¹⁴⁵.

Також радянська влада активно закликала до підвищення кваліфікації жінок, але в реальності на заводах і фабриках це часто ігнорувалося. Вважалося, що навчання жінок не вигідне, оскільки вони можуть будь-коли піти з роботи через заміжжя або народження дітей.¹⁴⁶ Наприклад, в Кременчузький жінвідділ від комісії з охорони матері і дитини 1922 року надійшов звіт, у якому було сказано, що під час обходу помешкань¹⁴⁷ з 13 до 18 липня з 33 відвіданих 20 жінок з малолітніми дітьми «находились на грани голода и бедности из-за нехватки рабочих мест и невозможности обеспечить себя и детей»¹⁴⁸. Можна припустити, що в цій ситуації основною причиною такого становища жінок була не «недостатня кількість робочих місць», (адже з мобілізацією чоловіків до армії навпаки кількість вакансій зростала), а небажання керівників заводів чи фабрик брати їх на роботу. Бо, відповідно до Закону про охорону матері і дитини 1918 р., жінка мала право взяти декретну відпустку, а також заборонялась робота в нічну зміну та така, що могла

¹⁴³ Там само. Арк. 74.

¹⁴⁴ Красносілецький Д. П. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920-1924 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2007. С. 9

¹⁴⁵ Там само. С. 10.

¹⁴⁶ Голдман В. Женщины у проходной: гендерные отношения в советской индустрии (1917-1937 гг.). С. 32.

¹⁴⁷ Уточнення: ймовірно, обхід помешкань здійснювався безпосередньо членами комісій з охорони матері і дитини. Про створення спеціальних комісій для перевірки домівок в джерелах відомостей немає.

¹⁴⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 353. Арк. 78.

зашкодити її здоров'ю¹⁴⁹. Все це зробило працю жінки, особливо багатодітної, просто «невигідною» для роботодавців. Ставлення до жіноцтва на виробництві почало змінюватися лише з прийняттям курсу на індустріалізацію в 1925 р, оскільки знову виникла необхідність великої кількості робочої сили¹⁵⁰.

Ще одною перепоною на шляху реалізації планів жінвідділів з охорони матері і дитини було недостатнє фінансування. Наприклад, 1921 р. до «гуртка» в с. Петрівка¹⁵¹ Харківської губернії кілька разів надходили листи про бажання селянок відкрити ясла. Однак місцевий «гурток» відмовив їм через відсутність можливості підтримувати їх функціонування. До того ж, нестача кваліфікованої медичної допомоги в селі негативно впливала на стан здоров'я вагітних та немовлят. Проте, причиною тому був не «дефіцит» професійного медичного персоналу, а «исключительно низкие ставки жалования»¹⁵²: в середньому місячна заробітня плата сільського медичного працівника становила 40-45 рублів¹⁵³. Також харківський жінвідділ через погане матеріальне забезпечення був змушений переформувати місцевий дім матері і дитини на установу, де мав функціонувати дитячий притулок та пологовий будинок. Розмежування між ними не було, а тому статистичні дані і бюджет також були спільними¹⁵⁴.

Відтак, вагомою перепоною належному функціонуванню закладів охорони матері і дитини та ефективній реалізації поставлених завдань стала зміна їхнього фінансування. З грудня 1921 р. з впровадженням нової економічної політики обслуговування цих установ було передано до місцевих

¹⁴⁹ Федоров А. Охрана материнства и детства в Советской России в условиях революции и гражданской войны (1917–1920 гг.). *Via in tempore. История. Политология*. 2009. №11. С. 177.

¹⁵⁰ Воронина М. Политика партии большевиков по «женскому вопросу», 1917–1930 гг. С. 77.

¹⁵¹ У 2016 р. село переіменовано на Осинowo.

¹⁵² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 818. Арк. 68.

¹⁵³ Топчій О. Становлення системи охорони здоров'я Чернігівщини: роль сільських медичних працівників (1920-1930 рр.). *Крезнавство*. 2014. № 2. С. 85.

¹⁵⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 818. Арк. 67.

бюджетів¹⁵⁵. На утриманні держбюджету залишилися лише ті установи, що перебували у підпорядкуванні НКОЗ та обслуговували робітників великих державних підприємств, заводів і фабрик¹⁵⁶. Тому це рішення спричинило відмову організацій від участі в утриманні установ з охорони материнства й дитинства. Почалося поступове згортання їхньої мережі¹⁵⁷.

Однак, на думку історикині Олени Сапицької, після XII з'їзду РКП (б), що відбувся у квітні 1923 р., система охорони матері дитини дещо покращилась, бо «учасники партійного з'їзду додали будівництву цих установ політичний характер, чим прискорили темпи їх зведення».¹⁵⁸ На другому ж з'їзді – ухвалено рішення зі зміни структури та функцій жіночих консультацій. До них додалася молочна кухня, надання негайної лікувальної допомоги вагітним жінкам та лікування новонароджених. Також стало обов'язковим проведення спеціальної медичної програми, відповідно до якої було передбачене активне спостереження за немовлятами та надання допомоги продуктами харчування голодуючим матерям¹⁵⁹. Проте, враховуючи поверхневність більшовицької соціальної політики, все ж реалізація таких задекларованих «покращень» залишається під сумнівами.

Отже, питання охорони материнства та дитинства на початку утвердження радянської влади було сповнене крайнощів та суперечностей як в ідеологічному, так і в практичному плані. По-перше, співіснували стійкі «традиційні» етичні стандарти жінки-матері одночасно з новою системою норм і цінностей, встановлених сексуальною емансипацією та іншим ставленням до шлюбу. По-друге, враховуючи складну епідеміологічну та демографічну ситуацію в УСРР, одним із пріоритетних завдань для більшовицької влади на початку 1920-х рр. стала організація спеціальних

¹⁵⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 818. Арк.14.

¹⁵⁶ Сапицька О. Соціально-економічна підтримка інституту материнства та дитинства на селі у 20-ті-30-ті рр. XX ст. *Історичні записки*. 2012. №35. С.221.

¹⁵⁷ Там само.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Там само. С.222.

заходів з охорони матері і дитини. Але в умовах війни і голоду фінансування та ефективне функціонування новостворених установ складно було налагодити. Крім цього, нова економічна політика частково змінила фокус радянської політики з соціальної, на індустріальну сферу будівництва. Ті завдання, які ставив жінвідділ при ЦК КП(б)У перед місцевими організаціями майже не реалізовувались. Тема ж соціальної підтримки материнства і дитинства для більшовиків була невіддільною від загальної демографічної ситуації в країні. Тому на початку 1920-х рр. відбувається актуалізація і абортного питання.

Розділ 3. Контроль жінвідділів над «соціальним злом»

3.1. Суперечливість абортної політики

Впровадження заходів щодо «розкріпачення» та агітація жінок до політичної і громадської діяльності насправді не знецінювали репродуктивну функцію жінки. Навпаки, згідно з твердженнями більшовиків, саме завдяки підтримці держави жінка могла повною мірою реалізувати себе в материнстві. Тому концепція «соціального материнства»¹⁶⁰ на початку 1920-х рр. була основою соціальної та демографічної політики радянської держави. Влада проголошувала, що держава «во время социалистического строительства должна создать такие условия, чтобы женщина могла совместить материнство с полезным трудом на благо страны»¹⁶¹. Але активне залучення жіноцтва до виробничої сфери спровокувало руйнування традиційних ідеалів про сім'ю та шлюб¹⁶². Жінка у суспільстві та родині почала сприйматись як окрема, незалежна від чоловіка особистість.¹⁶³

Однак, сформований радянською політикою образ «розкріпаченої» жінки-матері був далекий від реальних побутових умов, в яких мало виживати «нове» жіноцтво. Через нерозуміння партійною верхівкою реальної ситуації на місцевих рівнях робота жінвідділів ставала все більш неоднорідною. До того ж, економічна криза провокувала складнощі у фінансуванні та матеріальному забезпеченні спеціальних установ для матерів та дітей (пологові будинки, ясла, дитячі садки)¹⁶⁴. Відповідно – збільшувалась

¹⁶⁰ «Соціальне материнство» - це один із векторів більшовицької соціальної політики щодо вирішення «жіночого питання». Її основна ідея якого полягала у «природному призначенні» жінки як матері та невіддільності її репродуктивної функції від «благополуччя» всього колективу (держави, суспільства).

¹⁶¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 353. Арк. 43.

¹⁶² Пушкарев А., Пушкарева Н. Ранняя советская идеология 1918–1928 годов и «половой вопрос» (о попытках регулирования социальной политики в области сексуальности). *Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность*. Москва: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. С. 198.

¹⁶³ Міхеєва О. Проблемні складові повсякденної практики регулювання народжуваності та утримання неповнолітніх у контексті радянської сімейної політики 1920-х рр. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 3. С. 187.

¹⁶⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 353. Арк. 73.

кількість випадків дітовбивства.¹⁶⁵ Більше того, поширення підпільних абортів, що часто закінчувались смертю «пацієнток», стали на початку 1920-х рр. певною несанкціонованою нормою повсякденного життя жіноцтва¹⁶⁶.

Тому у квітні 1920 р. відбулася спеціальна нарада жінвідділу ЦК РКП(б). На ній народний комісар охорони здоров'я РРФСР Микола Семашко у доповіді «Назустріч численним заявам» заявив про необхідність легалізації абортів для зниження ризиків каліцтва жінок у «знахарок», «повитух» та «бабок»¹⁶⁷. З одного боку, дозвіл на операцію штучного переривання вагітності висвітлювався пропагандою як «турбота» партії про репродуктивне здоров'я жінки¹⁶⁸. Активістки ж партійної еліти наголошували і на соціальному аспекті «визволення»: ніби легалізація абортів сприятиме залученню жінок до суспільного життя та зробить її вільною від «семейних уз»¹⁶⁹.

18 листопада 1920 р. вийшла спільна постанова Народного комісаріату юстицій та охорони здоров'я про легалізацію абортів в РРФСР¹⁷⁰. Жінкам надавалася безкоштовна можливість зробити цю операцію у спеціальному медичному закладі під наглядом кваліфікованих лікарів¹⁷¹. Варто зауважити, що, попри це, у наказах ЦК РКП(б)У жінвідділам про проведення агітаційної діяльності аборт мав висвітлюватись як «соціальне зло» та аномалія.¹⁷² Тобто, легітимація абортівних практик в радянському суспільстві відбувалася під

¹⁶⁵ Лебина Н. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920–1930-е годы. С. 248.

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 353. Арк. 14.

¹⁶⁸ Gross S. The demographic argument in Soviet debates over the legalization of abortion in the 1920's. 1992. P. 61.

¹⁶⁹ Графова М. Аборт в Советской России в эпоху НЭПа: официальная пропаганда vs массовые установки. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*. 2020. №38(4). С. 252.

¹⁷⁰ Собрание узаконений и распоряжений правительства РСФСР за 1920. Москва: Политиздат, 1943. С. 681.

¹⁷¹ Лебина Н. Шкаровский М. Проституция в Петербурге: 40-е гг. XIX в.- 40-е гг. XX в. Санк- Петербург: Прогресс-Академия, 1994. С. 135

¹⁷² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 824. Арк. 23.

супроводом широкої агітаційної кампанії про шкідливі наслідки абортів для здоров'я жінки¹⁷³.

Більше того, відповідно до більшовицької ідеології надважливими були саме класові інтереси, соціальний контроль, натомість – індивідуальність та свобода радянської людини просто нівелювалась¹⁷⁴. Так, в проекті тез Лебедєвої¹⁷⁵ «Охраны матери и ребенка и аборт» 1920 р. стверджувалось, що

нужно рассмотреть вопрос об абортах не с либерально-анархической точки зрения права «отдельной женщины», а с точки зрения интересов всего общества/коллектива, которому аборт несет несомненный вред.¹⁷⁶

Тому легалізація абортів як один із проявів емансипаційних тенденцій: отримання жіноцтвом права вільно розпоряджатися власним тілом – насправді була звичайною маніпуляцією. Адже радянською пропагандою знову нав'язувалась єдина правильна форма поведінки: заперечення власних індивідуальних потреб на користь «колективу».

Для встановлення ще більшого контролю над приватною сферою життя жінки в 1924 р. в РСФРР були створені спеціальні абортні комісії¹⁷⁷. Однак, ідея та формат їхньої діяльності були окреслені ще в 1921-1922 р. Наприклад, Микола Семашко у тезах «Об аборте и регулировании» (1921 р.) повідомляє, що: «...для регулирования абортів должны действовать комиссии при отделах Охраны материнства и младенчества»¹⁷⁸. До складу комісії мали входити: лікар, представник відділу «Охорони материнства та дитинства» та особа від жіночого відділу¹⁷⁹. До обов'язків цих комісій мали належати надання жінкам

¹⁷³ Лебина Н. «Навстречу многочисленным заявлениям трудящихся женщин...» Абортная политика как зеркало советской социальной заботы. *Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность* / под ред. П. В. Романова и Е.Р. Ярской-Смирновой. Москва: Вариант, ЦСПГИ. 2007. С. 230-232.

¹⁷⁴ Пушкарев А., Пушкарева Н. Ранняя советская идеология 1918–1928 годов и «половой вопрос» (о попытках регулирования социальной политики в области сексуальности). С.222.

¹⁷⁵ Одна із організаторок відділу охорони материнства і дитинства в РРФСР.

¹⁷⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 824. Арк. 8.

¹⁷⁷ Лебина Н. «Навстречу многочисленным заявлениям трудящихся женщин...» Абортная политика как зеркало советской социальной заботы. *Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность* / под ред. П. В. Романова и Е.Р. Ярской-Смирновой. Москва: Вариант, ЦСПГИ. 2007. С. 231.

¹⁷⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 824. Арк. 37.

¹⁷⁹ Там само.

«дозволу» на проведення операції, а також «бронювання» безкоштовних місць у лікарнях для реабілітації жінок¹⁸⁰. «Дозвіл» на проведення абортів могли отримати: 1. Незаміжні жінки, які отримують соціальні виплати від Біржі праці; 2. Неодружені/розлучені робітниці, які мають одну дитину; 3. Дружини робітників, які мають від 3 дітей (багатодітні).¹⁸¹ Ці жінки мали пріоритет під час видання «довідок» на аборт, всі інші ж жінки – могли і зовсім їх не отримати¹⁸². З огляду на це, незаміжні бездітні жінки, що не отримували соціальних виплат з Біржі праці, не мали права на проведення операції з переривання вагітності. Про отримання ж «дозволу» на аборт після згвалтування в опрацьованих джерелах взагалі не зазначається.

Радянська пропаганда аргументувала таку градацію «складними матеріальними умовами» жіноцтва¹⁸³. Адже, для більшовиків заходи з легалізації абортів були швидше вимушеними, аніж дійсно надавали реальне право голосу у вирішенні питань, що стосуються власного ж тіла. Тому можемо зауважити, що «перевага» в отриманні направлення на аборт надавалась «панівному класу суспільства» — робітницям. Однак, якщо керуватися «революційною» логікою, то саме пролетарки мали збільшувати радянський генофонд¹⁸⁴. Наприклад, історикиня Наталя Лебіна робить припущення, що такі нелогічні дії радянської влади вмотивовані високою кількістю позашлюбних дітей саме в середовищі робітників¹⁸⁵.

Попри це, незалежно від соціального статусу, процедура отримання направлення на аборт була обтяжена бюрократією. Жінка, яка хотіла зробити аборт, — незалежно від категорії, мала зібрати низку довідок для

¹⁸⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 824. Арк. 14

¹⁸¹ Там само. Арк. 15.

¹⁸² Лебіна Н. «Навстречу многочисленным заявлениям трудящихся женщин...» Абортная политика как зеркало советской социальной заботы. *Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность* / под ред. П. В. Романова и Е.Р. Ярской-Смирновой. Москва: Вариант, ЦСПГИ. 2007. С. 232.

¹⁸³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 824. Арк. 16.

¹⁸⁴ Лебіна Н. Шкаровский М. Проституция в Петербурге: 40-е гг. XIX в.- 40-е гг. XX в. Санк- Петербург: Прогресс-Академия, 1994. С. 219.

¹⁸⁵ Там само.

підтвердження права на операцію. Жінкам потрібно було надати абортній комісії посвідчення про вагітність із лікарні або жіночої консультації, довідку про хворобу (якщо така була), довідку з місця служби, витяг про розмір заробітної плати, а також надати інформацію про сімейне становище із будинкового¹⁸⁶ комітету¹⁸⁷. Безробітні жінки мали надати підтвердження про їхнє фінансове становище з Біржі праці¹⁸⁸. Крім цього, кожна, звертаючись до комісії, заповнювала «картку про штучне переривання вагітності»¹⁸⁹. Ті, хто отримав дозвіл, повинні були віддати ту картку до лікарні, де проводилася операція, а у випадку відмови — відправити її до губернського відділу «Охорони материнства та дитинства».¹⁹⁰ Також варто додати, що на території УСРР проведення абортів в межах медичної установи було платним¹⁹¹. Ціна за операцію становила 10-15 руб. (в залежності від губернії)¹⁹², що було порівняно дорого, враховуючи, що середня зарплата робітниці за один робочий день була 1-2 руб¹⁹³. Це могло стати ще одною перепорою для проведення абортів в медичних установах.

До цього ж, після збору всіх потрібних документів лікар мав провести міні-лекцію про шкідливість абортів для здоров'я жінки¹⁹⁴, а також для «процвітання соціалізму в нашій Республіці»¹⁹⁵. У постанові Наромздоров'я УСРР 1922 р. відділам «Охорони материнства і дитинства» вміщувалась рекомендація займатися організацією доповідей, лекцій та показових судів над

¹⁸⁶ Будинкові комітети в 1920-х рр. – це спеціальні організації громадян одного чи кількох будинків (садиб), що відповідали за благоустрій, санітарне утримання, вели облік населення тощо.

¹⁸⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 824. Арк. 7.

¹⁸⁸ Там само.

¹⁸⁹ Там само.

¹⁹⁰ Там само.

¹⁹¹ Там само. Арк. 37.

¹⁹² Мовчан О. Медичне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2006. № 15. С. 48.

¹⁹³ Голдман В. Женщины у проходной: гендерные отношения в советской индустрии (1917-1937 гг.). С. 26.

¹⁹⁴ Field A. Protection of Women and Children in Soviet Russia E.P. Dutton, 1932. URL: <https://www.marxists.org/reference/archive/field-alice/protect/ch04.html> (дата звернення 16.05.2022).

¹⁹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 1563. Арк. 121.

повитухами чи підпільними акушерками¹⁹⁶. Наприклад, у 1922 р. харківський лікар Прокоф'єв у своїх тезах до доповіді «Контрацепция от беременности» писав:

Противостоят растущему количеству абортів можно путем поднятия санитарной грамотности населения, увеличении количества женских консультаций, где специалисты будут рассказывать об уроне аборта не только самой женщине, но и всему обществу¹⁹⁷.

Тому, незважаючи на закріплення легалізації проведення абортів на юридичному рівні та створення спеціальних абортних комісій, аборти пропагандою висвітлювались як аномалія. Операція з переривання вагітності проводилась без анестезії, а медичні працівники нерідко нехтували встановленими гігієнічними вимогами¹⁹⁸. Однак, абортні комісії часто відмовляли жінкам в отриманні довідки на аборт через нестачу місць у лікарнях¹⁹⁹. Наприклад, в Криворізькій губернії на 40 тис. населення існувало всього 2 лікарні: одна надавала 100 ліжко-місць, інша – всього 70²⁰⁰.

Враховуючи довгий бюрократичний процес збирання всіх необхідних документів; не безкоштовність операції; надання цій процедурі певної публічності; часті відмови комісій в отриманні направлення, а також нестачу місць у лікарнях збільшувало попит на послуги «бабок» та «повитух»²⁰¹. До цього ж, жінки, аргументуючи своє рішення перервати вагітність, часто посилались на скрутне фінансове становище²⁰². Також варто зазначити, що фактор заміжжя зовсім не впливав на статистику. Адже через низьку оплату праці, та, відповідно, складнощі у фінансовому утриманні більше однієї

¹⁹⁶ Там само.

¹⁹⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 1563. Арк. 124.

¹⁹⁸ Лебина Н. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920–1930-е годы. С. 255.

¹⁹⁹ Там само.

²⁰⁰ Мовчан О. Медичне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2006. № 15. С. 24.

²⁰¹ Goldman W. Women, Abortion, and the State, 1917–36 // *Russia's women: accommodation, resistance, transformation/* edited by Barbara Evans Clements, Barbara Alpern Engel, Christine D. Worobec. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1991. P. 259.

²⁰² Там само. С. 248.

дитини в родині, вагітність була небажаною та часто ставала причиною розлучень²⁰³.

Відтак, дозвіл на здійснення абортів та створення комісії, які б мали організувати безпечне проведення цієї операції, на практиці було фікцією. Натомість, створювалась умовна видимість для жіноцтва «свободи вибору». Пропаганда ж намагалася довести жінкам, що аборт, загалом, небезпечна та «шкідлива» процедура, яка шкодить не тільки жінці, а й всьому радянському суспільству. Реальне ставлення влади до абортів добре ілюструє стенограма показового суду над підпільною акушеркою Верениковою, що проаналізована у наступному підрозділі.

3.2. Механізм встановлення контролю за абортивними практиками (на матеріалах показового суду Харківської губернії)

Встановлення глибокого контролю за тілесністю громадян є однією із особливостей утвердження тоталітарної влади²⁰⁴. Мішель Фуко писав, що в другій половині XIX ст. дисциплінарний тип влади змінюється на біополітику, яка встановлює свій контроль і над тілом людини²⁰⁵. Можна зробити припущення, що абортні комісії (як і жінвідділи загалом) стали важелем радянської біополітики, адже, втручаючись у приватне життя жінки, намагалися контролювати всі сфери її життя. Більшовики, ввівши жіноцтво у «соціалістичний» простір, заповнили його певними сенсами, що мали формувати «правильне» повсякденне життя²⁰⁶. Медицина ж стала основним способом соціального нагляду через впровадження нормативних зразків

²⁰³Goldman W. Women, Abortion, and the State, 1917–36 // *Russia's women: accommodation, resistance, transformation/* edited by Barbara Evans Clements, Barbara Alpern Engel, Christine D. Worobec. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1991. P.253.

²⁰⁴ Фуко М. Власть и тело URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Fuko_intel_power/Fuko_07.php (дата звернення 16.05. 2022).

²⁰⁵ Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. М.: Касталь, 1996. С. 238.

²⁰⁶ Wood E.A. *The Baba and the Comrade: Gender and Politics in Revolutionary Russia*. Bloomington, 1997. P. 38-39.

тілесності, розділяючи їх на «нормальні» та «ненормальні» (бажання, звички, вчинки)²⁰⁷. Так само, Марсель Мосс у праці «Техніки тіла» висловлює думку про те, що тільки під час народження тіло належить людині²⁰⁸. Далі, в процесі розвитку, особа починає набувати певних навичок та моделей поведінки, що обумовлюють використання можливостей власного тіла відповідно до статі чи віку²⁰⁹. Але тілесність не визначається винятково фізіологією. Здебільшого вона сконструйована саме владним авторитетом та «вихованням» в межах того соціуму, частиною якого є людина²¹⁰.

Радянська пропаганда намагалася переконати жінок, що аборт – це погано та небезпечно. Оскільки, надана жінці репродуктивна свобода не тільки провокувала морально-демографічні проблеми, а й не вписувалась в рамки формування «ідеального» радянського суспільства²¹¹. На тему репродуктивного здоров'я проводилися лекції, видавалися санітарно-просвітницькі брошури, публікувалися статті, про смертельні наслідки підпільних абортів²¹². Одним із досить популярних методів поширення «потрібних» думок про якесь явище стали показові суди. Адже такі форми занять як лекції чи доповіді часто були нудними та не користувалися популярністю²¹³. У зв'язку з цим виникла потреба пошуку нових, ефективніших форм агітаційно-пропагандистської роботи. Тому показові суди, що поєднували у собі інформативність публічної доповіді та драматизм

²⁰⁷ Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. М.: Касталь, 1996. С. 244.

²⁰⁸ Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии. М. : Наука. 1996. С. 243.

²⁰⁹ Там само. С. 251-254.

²¹⁰ Там само. С. 262.

²¹¹ Мирошниченко М. Стяжкина Е. Абортная политика в СССР в 20–30-е годы: историография вопроса. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія. 2012. № 3. С. 43.

²¹² Лебина Н. «Навстречу многочисленным заявлениям трудящихся женщин...» Абортная политика как зеркало советской социальной заботы. *Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность* / под ред. П. В. Романова и Е.Р. Ярославской-Смирновой. Москва: Вариант, ЦСПГИ. 2007. С. 237-238.

²¹³ Сидорчук, И. Агитсуды как форма агитационно-пропагандистской работы в 1920-е гг. *Известия Алтайского государственного университета*. 2021. № (5 (121)). С. 36.

п'єси, за задумом більшовиків мали стати невід'ємною частиною культурної роботи та оцінювалися як досить ефективний спосіб її покращення²¹⁴.

Залучаючи до проведення таких судів звичайних робітників та селян вони ставали непрямим способом формування дозвілля та повсякдення²¹⁵. До того ж, вони були ефективніші, ніж лекції та вистави завдяки активному залученню до «судового процесу» глядачів²¹⁶. Тематика показових судових процесів залежала від актуальних тем на місцевих рівнях та часто була пов'язана з різними агіткампаніями (лікнеп, антирелігійна пропаганда, формування історичної пам'яті про Жовтневу революцію тощо)²¹⁷.

Показові суди мали не лише виносити покарання, а й «перевиховувати», навчати та інтегрувати нові «правильні» цінності у побут радянської людини.²¹⁸ Відтак, у форматі таких судів часто звинувачували повій, що заразили робітника сифілісом,²¹⁹ чоловіків, що користувалися послугами проститутток; курців тютюну; алкоголіків²²⁰. Показові судові процеси були, водночас, способом популяризації політичних ідеологем та реалізації нового ладу – «інсценуючої диктатури».²²¹ На лаві підсудних могла опинитися будь-яка людина, яка не вписувалась в рамки «правильного радянського життя», а тому такі суди були досить поширеним явищем та часто публікувалися в газетах та журналах²²².

²¹⁴ Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті — на початку 1930-х років. Харків: Раритети України, 2016. С. 162.

²¹⁵ Там само. С. 188 – 189.

²¹⁶ Сидорчук, И. Агитсуды как форма агитационно-пропагандистской работы в 1920-е гг. *Известия Алтайского государственного университета*. 2021. № (5 (121)). С. 35.

²¹⁷ Там само. С. 37.

²¹⁸ Там само. С. 36.

²¹⁹ Жирнов Е. Самый инсценированный суд в мире. *Коммерсантъ Власть*. 2008. № 14. 14 апр. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/879057> (дата звернення 15.05.2022).

²²⁰ Графова М. Аборт в Советской России в эпоху НЭПа: официальная пропаганда vs массовые установки. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*. 2020. №38(4). С. 239.

²²¹ Рольф М. Массовые советские праздники. Москва: РОССПЭН: Фонд "Президентский центр Б. Н. Ельцина", 2009. С. 7.

²²² Лях С. Два сценарії: матеріали до реконструкції ментальності компартійних функціонерів пореволюційної доби. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. № 32. С. 51 – 52.

Після легалізації абортів на початку 1920-х р. досить популярними стали і суди над підпільними акушерками, що незаконно роблять аборти жінкам. Адже легалізація абортів, відповідно до більшовицької риторики, була вимушеним заходом, аби вберегти жінок від непрофесійності «бабок» та «народних акушерок»²²³.

Наприклад, в 1921 р. керівницею жінвідділу ЦК КП(б)У Варварою Мойровою (голова судового процесу) в Харківській губернії²²⁴ був проведений показовий суд над підпільною акушеркою Веренниковою, яка зробила аборт робітниці Несмеловій²²⁵. На суді були також присутні Лебедин (голова суду), Виноградова²²⁶, Гуревич²²⁷ (захисник, Нарком охорони здоров'я), Рафаїл (звинувачувач), Мамутов (лікар-експерт)²²⁸, а також свідки: Ірина Петрова (подруга, сусідка Несмелової), Петров (чоловік Ірини). Крім цього, на суд був запрошений і конторщик Старовський (одружений чоловік, від якого Несмелова завагітніла)²²⁹. Спочатку він відіграє роль свідка на судовому процесі, однак наприкінці опиняється на лаві підсудних за зраду дружині та підбурювання Несмелової до абортів²³⁰. Про те, що Несмелова «постраждала» від рук «бабки» повідомила на місцевих делегатських зборах її подруга²³¹ – Будько Марія Федорівна, яка також була присутня на судовому процесі.

²²³ Goldman W. Women, Abortion, and the State, 1917–36 // *Russia's women: accommodation, resistance, transformation/* edited by Barbara Evans Clements, Barbara Alpern Engel, Christine D. Worobec. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1991. P. 258.

²²⁴ Точне місце проведення не вказане.

²²⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 824. Арк. 28-88.

²²⁶ З тексту показового суду складно зробити висновок, яку функцію виконувала дана особа (в джерелі не зазначається, яка її роль, наприклад, «захисник», «обвинувачувач», «свідок»). Однак з контексту питань можемо припустити, що вона була виконувала роль звинувача.

²²⁷ Гуревич Мойсей Григорович (1891-1937) – російський вчений-лікар. Протягом 1920-1925-х рр. виконував функції Народного комісара охорони здоров'я УРСР.

²²⁸ Репліки Мамутова збереглись в дуже поганій якості (вицвів текст). Тому, на жаль, прочитати, а тим більше, проаналізувати ці фрагменти не вдалося.

²²⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 824. Арк. 64.

²³⁰ Там само. Арк. 87.

²³¹ Там само. Арк. 50.

У стенограмі даного показового суду прямих ознак про реальність його проведення немає. Натомість, можна припустити, що цей судовий процес є більше театралізованим дійством. На це вказують такі аргументи: 1. В документі не зазначено конкретного місця та дати проведення; 2. Використання гіперболізації для підсилення певних тез; 3. Суддівські функції виконує Нарком охорони здоров'я УСРР, а не губернський суддя. 4. Не оголошується чіткий вирок та покарання, натомість суд закінчується розлогою доповіддю Наркома охорони здоров'я про небезпеку абортів для здоров'я жінки.

Однак, не варто заперечувати й те, що цей показовий суд все-таки міг бути реальним дійством. Так як, легалізація абортів на початку 1920-х рр. відбувалася під пропагандистськими гаслами «боротьби з бабками», то варто враховувати, що проведення підпільних абортів могло справді каратися законом. Або ж, можна припустити, що за основу сюжету показового суду був використаний реальний судовий процес (проблема, учасники), однак його «театралізували», наприклад, для публікації в газеті.

Загалом, суть цього постановочного судового процесу зводилась до засудження не тільки підпільних операцій, а абортів загалом. Він поєднував в собі 2 лінії: власне акушерки та жінки, що користувалась її послугами. Відтак, двадцятирічна Несмелова Ольга Петрівна була безпартійною фабричною робітницею. Завагітнівши від одруженого Старовського, який відмовився приймати та забезпечувати дитину, жінка вирішила звернутися до підпільної акушерки. Про те, що Вереникова робить підпільні аборти, жінка дізналася від подруги (ім'я та прізвище не зазначено).

Несмелова в суді займала дві позиції: і як постраждала від рук «бабки», і як винна у скоєному. Ця деталь добре ілюструє всю біполярність абортної політики початку 1920-х р. Адже легалізуючи на правовому рівні абортівні практики, радянська влада паралельно проводила активну пропагандистську антиабортну кампанію та формувала культ «нової» радянської жінки як

«робітниці-матері»²³². Тому поширювалась думка про те, що жінка може зробити аборт тільки через «нагальну» потребу – проблеми зі здоров'ям²³³. Навіть матеріальне становище та осуд суспільства не був вагомим аргументом для «суддів». Зокрема, на репліку Несмелової про те, що аборт був вимушеним через фінансові проблеми та невдоволення її матері, Мойрова відповідає:

А вы ходили в женотделы? Вы знали, что сейчас молодым матерям выдают помощь на содержание ребенка? В конце концов только за прошлый год в Харькове открыли 11 ясельных групп и 9 детских садов.[...] Вы в первую очередь должны думать не только о себе, но и о коллективе. Ведь этот убитый ребенок мог стать хорошим рабочим²³⁴.

В цій репліці, окрім апеляції до материнства/аборту як справи «колективної», також можемо прослідкувати і певну похвалу більшовицької влади. Ніби жінвідділи працюють продуктивно, жінок підтримують матеріально, а тому робити аборт не тільки небезпечно для власного здоров'я, але є проявом «егоїзму та індивідуалізму»²³⁵. Крім цього, її «провина» посилюється через те, що вона була членкинею місцевого відділу з «Охорони матері і дитини», а тому мала б знати про всі негативні наслідки аборту, існування відповідних установ для догляду за дитиною тощо²³⁶. Це ще раз підкреслює пропагандистську тезу про, ніби-то, продуктивну соціальну політику та «турботу» про жінку.

У цьому контексті також варто згадати про робітника Петрова, що відіграє в цій постанові «ідеального» радянського робітника з «благими думками»²³⁷. Він є вихідцем з сільської родини, але, незважаючи на бідність, досягнув значних успіхів на виробництві²³⁸. Він одружений, має трьох дітей та повністю засуджує аборти²³⁹. Коментуючи рішення Несмелової зробити аборт, він стверджує: «[...]аборт гиблое дело, это ж убийство! Я еще понимаю

²³² Градскова Ю. Культурность, гигиена и гендер: советизация «материнства» в России в 1920–1930-е годы. С. 245.

²³³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 824. Арк. 43.

²³⁴ Там само. Арк. 52.

²³⁵ Там само.

²³⁶ Там само. Арк.43.

²³⁷ Там само. Арк.54.

²³⁸ Там само.

²³⁹ Там само. Арк.56.

если бы она не могла выносить ребенка, а так она же здоровая женщина[...].
Такий акцент на «здоровій» жінці можна пояснити, з одного боку, тим, що за більшовицькими ідеалами радянська людина – це тільки здорова людина²⁴⁰, а з іншого – ще раз наголошується на «винятковості» показань на аборт.

До того ж, Петров продовжує: «Я против абортів категорично так как женщина должна развиваться в материнстве, это ее призвание»²⁴¹. Але після докору Мойрової щодо його застарілих поглядів про жінку, яка має реалізовуватись тільки в материнстві²⁴², він додає:

Я считаю, что женщин надо разделять на два типа: те которым не суждено стать матерью и они отдают себя активному социалистическому строительству на благо общества. И те, которые могут стать матерью, но тогда они еще больше приносят пользы обществу²⁴³.

Тут також можемо підмітити парадоксальність радянської доктрини. Легалізація абортів, з одного боку, висвітлювалась у словах Мойрової як модернізаційний та емансипаційний захід у форматі боротьби за «розкріпачення» жінки з-під «сімейного ярма»²⁴⁴. Однак, з іншого – ідеал «нової» радянської жінки міг витворюватись тільки в двох категоріях: «жінки-матері» та «жінки-робітниці»²⁴⁵. Тому ще в ранній більшовицькій політиці будь-яке відхилення від унормованих образів жіноцтва різко засуджувалось та виносилось на маргінес.

Так само в сценарії показового суду можна помітити певне ототожнення дитини з радянською владою. Несмелова розповідає про матір, яка не прийняла її дитину та вимагала, аби та зробила аборт²⁴⁶. Також жінка зазначає, що мати не приймає радянську владу: «Она вот осуждает советскую власть за

²⁴⁰ Плаггенборг Ш. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Пер. с нем. Санкт-Петербург, Журнал «Нева», 2000. С. 78-79.

²⁴¹ Там само. Арк.58.

²⁴² Там само.

²⁴³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр.824. Арк.59.

²⁴⁴ Воронина М. Политика партии большевиков по «женскому вопросу», 1917–1930 гг. С. 240.

²⁴⁵ Лабур О. «Нова жінка»: унормовані образи жінки-суспільниці і жінки-трудівниці в радянській літературі України 1920–1930-х років. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 206-207..

²⁴⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 824. Арк. 43.

то, что советская власть черезчур много свободы дала²⁴⁷ и указывает мне, что при царе лутше жылось»²⁴⁸. На що звинувачувач (Рафаїл) відповідає: «Тогда не удивительно что она ребенка не приняла»²⁴⁹.

Схожі ідеї популяризуються і у фрагменті з судом над «бабкою» Верениковою. Підпільна акушерка постає у сюжеті показового процесу як абсолютне «буржуазне» зло. Вона має «не правильне» походження, адже виросла в родині торговців²⁵⁰, а також неосвічена, бо «закончила всего 5 классов»²⁵¹. Варто зауважити, що «неосвіченою» вона була саме як для акушерки, бо читати та писати вміла, на відміну від більшості жінок на початку 1920-х рр. До того ж, на суді часто акцентується увага саме на «меркантильності» акушерки. Адже Вереникова, беручи за свої послуги 100 тис. рублів, ніби, тільки наживається на смертях та каліцтвах жінок. Цей аспект Нарком охорони здоров'я УСРР Гуревич, який запрошений на процес, коментує таким чином:

Вы сказали, что берете деньги только у богатых, а бедным делаете аборт бесплатно. Только пострадавшая говорит, что вы требовали у нее 100 тысяч за это. Вы хотели нажиться на чей-то беде? Почему вы не предложили ей обратиться в комиссии?²⁵²

Крім цього, варто звернути увагу на момент з бідними/багатими «клієнтками» та з ціною градацією. У своїй розповіді Вереникова зазначає, що її послугами користуються бідні жінки, багаті ж – роблять цю операцію в лікарнях. Дана теза звучить досить дивно та, можливо, вміщена для підсилення негативного образу акушерки – вона є ще й брехливою. Проведення операції зі штучного переривання вагітності на території УСРР були платними, на відміну радянської росії²⁵³. Однак, навіть зважаючи на це,

²⁴⁷ Про соціальне походження матері в джерелі не зазначено. Однак сюжет побудований так, аби матір показати як «буржуазну» та зовсім не радянську особистість.

²⁴⁸ Там само. Арк.44.

²⁴⁹ Там само. Арк.45.

²⁵⁰ Там само. Арк.31.

²⁵¹ Там само. Арк.34.

²⁵² Там само. Арк.37.

²⁵³ Лебина Н. «Навстречу многочисленным заявлениям трудящихся женщин...» Абортная политика как зеркало советской социальной заботы. С. 239.

ціна в 100 тис. все одно видається фантастичною. Адже ціна за аборт в лікарні становила 10-15 руб., що, очевидно, набагато дешевше та безпечніше, ніж послуги підпільних «бабок». Така гіперболізація ціни була використана для того, щоб ще раз підкреслити меркантильність та здирництво повитухи.

Також такі суди виконували і просвітницьку функцію: детально розповідалося про процес проведення абортів та переваги офіційної медицини над народною²⁵⁴. Наприклад, Гуревич розповідає про наслідки таких «аматорських» абортів та цим підкреслює непрофесійність Веренникової: «...А вы не знали, что если вы делаете прокол [матки], то это всегда заканчивается или болезнью или смертью? Вспрыскивание, которое вы делали не удаляет плода и ведет к повышению температуры и лихорадке»²⁵⁵. Наприкінці «допиту» акушерки Нарком охорони здоров'я, підсумовуючи, додає, що проведення абортів як в підпіллі, так і в лікарні є надзвичайно небезпечною процедурою²⁵⁶.

Захисники ж Веренникової та Несмєлової зачасти в своїх репліках наголошували на отриманні жінкою права самостійно вирішувати народжувати чи ні²⁵⁷; зазначали про складне матеріальне становище жінок²⁵⁸, не продуктивну роботу абортних комісій, високу ціну за операцію у медичних установах²⁵⁹. Попри це, ніби виголошуючи вирок, Гуревич заявляє, що аборти – це суцільне зло, адже вони спонукають до «виродження радянської раси»: «Нам хотели сказать, что аборт есть средство улутшения расы. Это, товарищи, з научной точки зрения ложь. С точки зрения социализма – ложь, потому что вы улутшаете расу не путем аборта, а путем борьбы за существование...»²⁶⁰.

Таким чином, цей показовий суд як одна з форм агітаційно-пропагандистської машини добре ілюструє всю парадоксальність абортної

²⁵⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 824. Арк.84.

²⁵⁵ Там само. Арк.39.

²⁵⁶ Там само. Арк.31.

²⁵⁷ Там само. Арк.78.

²⁵⁸ Там само. Арк.79.

²⁵⁹ Там само.

²⁶⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр. 824. Арк. 82.

політики більшовиків. Незважаючи на офіційну постанову про аборти, радянська ідеологія витворювала нову дійсність, де аборти засуджувались та фактично ставали аномалією. До того ж, Нарком охорони здоров'я в образі судді на постановочному суді над «повитухою» ще раз доводить тезу про медикалізацію радянського суспільства на початку 1920-х рр. Медицина впроваджує формат, задає напрямки того, якою має бути «нова» радянська жінка. Тож, поєднуючи в собі індоктринацію та зрозумілий постановочний зміст, показові суди були досить ефективним способом донести потрібні меседжі до населення.

Отже, легалізація радянською владою в 1918 р. абортних практик зовсім не означала отримання жінками права вільно розпоряджатися власним тілом. Адже складний бюрократичний процес, недостатня кількість місць у лікарнях, дороговизна процедури просто унеможлиблювала отримання нормальної кваліфікованої медичної допомоги. Тому суть біполярності полягала в тому, що, де-юре влада декларувала свободу та «розкріпачення» жінки навіть в питанні тілесності. Однак, де-факто – партія негативно ставилася до цього, ускладнювала цей процес та згодом дедалі більше обмежувала проведення абортів, зрештою заборонивши в 1936 р. їх повністю.

Висновки

Вирішення більшовиками «жіночого питання» в 1920-х рр. було сповнене суперечностей. Відповідно до їхньої риторики, жінка була «пригнічена» хатніми клопотами, патріархальними ідеалами та «вимагала» ідейного перевиховання. Однак, попри закріплення на юридичному рівні рівноправності статей та затвердження виборчого права для жінок, емансипаційні тези партійного керівництва були обґрунтовані зовсім не феміністичними настроями. Адже «розкріпачення» залученням жінок до праці було вмотивоване потребою в додаткових трудових ресурсах в умовах економічної кризи та військових дій на теренах УСРР. До того ж, згідно з марксистсько-ленінською парадигмою, жіноча емансипація ототожнювалась зі знищенням капіталізму, що мало призвести до побудови «соціалізму».

Проте, більшовики, проголосивши новий режим – «диктатуру пролетаріату», сформували певну диференціацію за соціальним походженням. Тільки «робітниця» могла претендувати на статус у суспільстві, натомість жінки «непролетарського походження» були позбавлені усіх політичних прав. Тож радянська політика щодо «жіночого питання» була досить поверхневою та не стосувалась усього загалу жіноцтва.

Попри це, «звільнення» жінки було одним із компонентів загальної ідеологічної кампанії з будівництва нової комуністичної держави. Ідейною натхненницею першої радянської гендерної моделі стала Олександра Колонтай. З її ініціативи були створені жіночі комісії, що мали вирішувати на практиці актуальні для жіноцтва проблеми: рівна оплата праці, збільшення робочих місць, матеріальна підтримка материнства. Але партійна верхівка звузила їхні обов'язки до агітаційної та пропагандистської діяльності.

Жінкомісії були досить формальними організаціями, без затвердженого складу учасників, їх функцій та повноважень. Тому практична реалізація емансипаційної концепції розпочалась з резолюції VIII з'їзду РКП(б) 18-23 березня 1919 р., де зазначалося про переформування жіночих комісій на

жінвідділи з ширшим спектром зобов'язань. На території УСРР вони почали функціонувати з 1920 р. та перебували під керівництвом Варвари Мойрової.

Головними ідейними завданнями жінвідділів стали «виховання» у робітниць класової свідомості та залучення до пролетарської боротьби проти буржуазії. Практично ж – жінвідділи мали забезпечувати розподіл продуктів харчування, охорону жіночої праці та материнства, охорону здоров'я, розширювати професійний ринок праці для жінок, створювати мережу дитячих закладів та підвищувати освіченість та «політичну свідомість» жіноцтва. Проте, обмежуючи сфери впливу цих органів вирішенням винятково соціальних проблем, радянська влада, з одного боку, спонукала жіноцтво до громадської та політичної активності. З іншого – контролювала і приватні сфери життя жінки.

Ідейна ж основа створення жінвідділів аж ніяк не була пов'язана з феміністичними настроями, а навпаки – емансипаційні тенденції більшовики використовували для обґрунтування пропагандистської тези «класової боротьби» та соціалістичного будівництва. До того ж, через дефіцит матеріальних та професійних ресурсів, діяльність жінвідділів відбувалась здебільшого методом «ударних регіонів». Тобто, соціальна робота проводилася неоднорідно.

Крім цього, на початку 1920-х рр., зі зміною сприйняття ідеалів сім'ї та шлюбу, демографічне питання в радянській системі цінностей стало особливо важливим. Охорона матері і дитини була головною умовою для залучення жінок у виробництво та суспільне життя. Натомість, радянська політика щодо сім'ї на початку 1920-х рр. була неоднозначною. Адже, згідно з більшовицькою риторикою, сім'я тільки заважала «творенню» «нової людини». Однак, зниження демографічного приросту населення не менше хвилювало партійне керівництво. Такий соціальний дуалізм в ідеологічній системі спровокував те, що в умовах існування «традиційних» етичних стандартів жінки як матері, жіноцтво мало пристосуватися до нових норм і

цінностей, встановлених сексуальною емансипацією та новим ставленням до шлюбу.

Високий показник дитячої смертності, погане оснащення медичних установ, низький рівень санітарного контролю, а, відповідно, і поширення венеричних захворювань та туберкульозу спонукало владу до впровадження заходів, які б покращили побутові умови жіноцтва. У 1918 р. в РРФСР був відкритий Центральний відділ охорони матері і дитини, на чолі з Валентиною Лебедєвою. Жінвідділи мали контролювати роботу місцевих секцій з охорони матері і дитини; при губернських жінвідділах створювались спеціальні бюро для допомоги матерям і дітям. Вони відповідали за розподіл одягу, продуктів харчування чи організували лекції на тему материнства, вагітності та догляду. Так само при відділах охорони матері і дитини були створені спеціальні комісії – «Гуртки», які мали діяти за тим же принципом, що й у містах, однак ще з більшим акцентом саме на агітаційно-просвітницьку діяльність.

Проте сформований радянською політикою образ «розкріпаченої» жінки-матері був далекий від реальних побутових умов, в яких мало виживати «нове» жіноцтво. Через нерозуміння партійною верхівкою реальної ситуації на місцевих рівнях, економічна криза, військові дії 1917-1921 рр. спровокували складнощі у фінансуванні та матеріальному забезпеченні спеціальних установ для матерів та дітей (пологові будинки, ясла, дитячі садки). А тому, ті розпорядження, які ставив жінвідділ при ЦК КП(б)У перед місцевими організаціями майже не реалізовувались. Натомість, збільшувалась кількість випадків дітовбивства, а підпільні аборти стали несанкціонованою нормою повсякденного життя жінок.

«Турбота про матір та дитину» була важливою складовою репродуктивної культури того часу. Попри це, легалізація більшовиками абортів в 1918 р. зовсім не суперечила формуванню культу материнства в УСРР. Адже, дозвіл на операцію штучного переривання вагітності висвітлювався пропагандою як «занепокоєння» партії здоров'ям жінки, яка

«калічить» власний організм, користуючись послугами підпільних повитух. Паралельно з цим, у наказах ЦК РКП(б)У жінвідділам про проведення агітаційної діяльності аборт мав висвітлюватись як «соціальне зло» та аномалія.

Більше того, створення спеціальних абортних комісій, які б мали організувати безпечно проведення цієї операції, насправді були лише ілюзією «свободи вибору» у питанні щодо власного тіла. Ускладнений бюрократичний процес, недостатня кількість місць у лікарнях, висока ціна процедури просто унеможлилювали отримання нормальної кваліфікованої медичної допомоги.

Показові суди ж, як форма агітаційно-пропагандистської кампанії, транслюючи «правильні» ідеологічні постулати та часто маючи театралізований формат, стали непрямим способом формування повсякдення. З огляду на це, суперечливість абортної політики в 1920-х рр. проілюструвала стенограма Харківського показового суду над підпільною акушеркою Веренниковою, організованою керівницею жінвідділу ЦК КП(б)У Варварою Мойровою. Основна ідея цього судового процесу зводилась до засудження не тільки підпільних операцій, а абортів загалом. Суддівські ж функції виконував Нарком охорони здоров'я, що вказує на медикалізацію радянського суспільства на початку 1920-х рр.

Таким чином, створення жінвідділів та їхня діяльність здебільшого була вмотивована бажанням більшовицької влади контролювати всі сфери життя жінки. Захист прав, соціальна та матеріальна підтримка, що мали забезпечити жінвідділи, на практиці були лише фікцією. Так само, як і легалізація абортів та створення абортних комісій були маніпуляцією. В умовах формування тоталітарного режиму, діяльність жінвідділів була спрямована не тільки на соціальну підтримку жіноцтва. Перебуваючи під повним керівництвом партії, вони мали транслювати «правильні» ідеологічні постулати та регулювати повсякденні практики жіноцтва для побудови ідеального «комуністичного суспільства».

Список використаних джерел і літератури

1. Джерела

Неопубліковані

1. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр.348.
2. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр.353.
3. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр.818.
4. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр.824.
5. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.20. Спр.1563.

Опубліковані

1. Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. Москва: Госиздат. полит. литер., 1959. 332 с.
2. История Советской Конституции. 1917–1956. М. : Госириздат, 1957. 551 с.
3. Лебедева В. Итоги и перспективы охраны материнства и младенчества. Пройденные этапы. Статьи и речи. Москва, 1927. 214 с.
4. Ленин В. «Задачи пролетариата в нашей революции» [28 мая 1917 г.]. Полн. собр. соч. Т. 31. С. 161 – 167.
5. Ленин В. К международному дню работниц. Полное собрание починений. Москва, 1974. Т. 40. 507 с.
6. Коллонтай А. Тезисы о коммунистической морали в области брачных отношений / Коммунистка. 1920. № 12–13. С. 20– 35.
7. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 3–15. Т. 2. М., 1983. 638 с.
8. Селищев А. Язык революционной эпохи. Москва: Работник просвещения, 1928. 248 с.
9. Собрание узаконений и распоряжений правительства РСФСР за 1920. Москва: Политиздат, 1943. 608 с.

Джерела в електронному форматі

1. Арманд И. Условия полного освобождения работниц и крестьянок. Статьи, речи, письма. М., Политиздат, 1975.URL:

- http://az.lib.ru/a/armand_i_f/text_1920_usloviya.shtml (дата звернення 02.05.2022).
2. Колонтай О. Задачи отделов по работе среди женщин. URL: https://www.rulit.me/books/marksistskij-feminizm-kollekciya-tekstov-a-m-kollontaj-read-647203-93.html#section_23 (дата звернення 07.05.2022).
3. Ленин В. Великий почин. URL: <http://leninvi.com/t39/p024> (дата звернення 30.04.2022).

Література

Монографії

1. Алферова И. Женский вопрос. Брянск: Курсив, 2011. 352 с.
2. Воронина О. Феминизм и гендерное равенство. Москва: УРСС, 2004. 319 с.
3. Голдман В. Женщины у проходной: гендерные отношения в советской индустрии (1917-1937 гг.). Москва: РОССПЭН: Фонд "Президентский центр Б. Н. Ельцина", 2010. 358 с.
4. Лебина Н. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии 1920 – 30-х годов. СПб. : Нева; Летний сад, 1999. 320 с.
5. Лебина Н. Шкаровский М. Проституция в Петербурге: 40-е гг. XIX в.- 40-е гг. XX в. Санкт- Петербург: Прогресс-Академия, 1994. 330 с.
6. Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті — на початку 1930-х років. Харків: Раритети України, 2016. 226 с.
7. Рольф М. Массовые советские праздники. Москва: РОССПЭН: Фонд "Президентский центр Б. Н. Ельцина", 2009. 439 с.
8. Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии. Москва: Наука. 1996. 416 с.
9. Плаггенборг Ш. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Пер. с нем. Санкт-Петербург: Журнал «Нева», 2000. 415 с.
10. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Москва: Российская политическая

- энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. 336 с.
11. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. Москва: Касталь, 1996. 448 с.
 12. Хоффман Д. Возращение масс. Модерное государство и советский социализм. 1914–1939. Москва: Новое. лит. обзор., 2017. 424 с.
 13. Bingham N. En(Gendering) Policy: Gender Policies in Former Soviet Republics. Louisiana State University, 2012. 195 p.
 14. Evans B. Bolshevik Women. New York and Cambridge, England: Cambridge University Press, 1997. 356 p.
 15. Goldman W. Women, Abortion, and the State, 1917–36. Russia's women: accommodation, resistance, transformation/ edited by Barbara Evans Clements, Barbara Alpern Engel, Christine D. Worobec. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 1991. 279 p.
 16. Kirschenbaum L. Small Comrades: Revolutionizing Childhood in Soviet Russia, 1917-1932. Psychology Press, 2001. 242 p.
 17. Wood E. The Baba and the Comrade: Gender and Politics in Revolutionary Russia. Bloomington, 1997. 318 p.

Статті

1. Алферова И. Делегатские собрания 1920-х годов как проект подготовки советских женщин у управленческой деятельности. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2011. № 1 (216). История. № 43. С. 46–54.
2. Воронина М. Политика партии большевиков по «женскому вопросу», 1917–1930 гг. *Гуманитарный акцент*. 2020. № 4. С. 74–78.
3. Вороніна М. Освіта як ознака гендерної стратифікації жінок в УСРР в 1920–1930-ті роки. *Дриновський збірник*. 2019. № 11. С. 363–370.
4. Говряков И. Принципы агитации среди женщин в первый год советской власти: неопубликованная инструкция А. М. Коллонтай. *История отечественных СМИ. Ежегодник МГУ*. № 1. 2015. С. 16–22.

5. Градскова Ю. Культурность, гигиена и гендер: советизация «материнства» в России в 1920–1930-е годы. *Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность* / Под ред. П. Романова и Е. Ярской - Смирновой. Москва: ООО «Вариант»: ЦСПГИ. 2007. С. 242 – 261.
6. Графова М. Аборт в Советской России в эпоху НЭПа: официальная пропаганда vs массовые установки. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*. 2020. №38(4). С. 229 – 264.
7. Кобченко К. Гендерна політика радянської влади 1930-х років: між пропагандою та реальністю). Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Гендерні дослідження». 2016. № 2. С. 56–72.
8. Козлова Н. Гендерная модернизация советской политической системы: институциональный аспект. *Женщина в российском Обществе*. 2011. №4. С. 38–42.
9. Лабур О. «Нова жінка»: унормовані образи жінки-суспільниці та жінки-трудівниці в радянській літературі України 1920-1930-х рр. *Краєзнавства*. 2010. № 3. С. 205– 213.
10. Лабур О. Спогади представниць жінвідділів як джерело вивчення радянської політики «жіночого розкріпачення» в Україні 1920-х рр. *Сторінки історії : зб. наук. пр. К.*, 2014. №. 37. С. 117– 127.
11. Лебина Н. Романов П, Ярская-Смирнова Е. Забота и контроль: социальная политика в советской действительности, 1917-1930-е годы. *Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность*. Москва: ООО «Вариант», ЦСПГИ. 2007. С. 21 – 68.
12. Лебина Н. «Навстречу многочисленным заявлениям трудящихся женщин...» Абортная политика как зеркало советской социальной заботы. *Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность* / под ред. П. В. Романова и Е.Р. Ярской-Смирновой. Москва: Вариант, ЦСПГИ. 2007. С. 228–241.

- 13.Лях С. Два сценарії: матеріали до реконструкції ментальності компартійних функціонерів пореволюційної доби. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. № 32. С. 44 – 54.
- 14.Мирошниченко М.Содержание первой советской гендерной модели в1920-е гг. *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Социально-гуманитарные науки* . 2015. Т. 15. № 1. С. 35–42.
- 15.Мирошниченко М. Стяжкина Е. Абортная политика в СССР в 20–30-е годы: историография вопроса. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2012. № 3. С. 43 –50.
- 16.Міхеєва О. Проблемні складові повсякденної практики регулювання народжуваності та утримання неповнолітніх у контексті радянської сімейної політики 1920-х рр. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 3. С. 187–194.
- 17.Мовчан О. Медичне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2006. № 15. С. 19–64.
- 18.Нагорна Н. Соціальні виміри політики більшовиків щодо емансипації жінок у 1920-х роках (на матеріалах компартійних відділів для роботи серед робітниць і селянок УСРР). 2011. № 6. С. 128 – 136.
- 19.Пушкарев А., Пушкарева Н. Ранняя советская идеология 1918–1928 годов и «половой вопрос» (о попытках регулирования социальной политики в области сексуальности). *Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность*. Москва: ООО «Вариант», ЦСПГИ. 2007. С. 199–227.
20. Сапицька О.Соціально-економічна підтримка інституту материнства та дитинства на селі у 20-ті-30-ті рр. ХХ ст. *Історичні записки*. 2012. №35. С.221–226.

21. Сидорчук И. Агитсуды как форма агитационно-пропагандистской работы в 1920-е гг. *Известия Алтайского государственного университета*. 2021. № (5 (121)). С. 35–40.
22. Скотт В. Джоан. Роздуми про гендер і політику / *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство* / Л.Гентош, О.Кісь (ред.). Львів, 2003. С. 231–250.
23. Старуш М. К истории «женского вопроса» в СССР в первые постреволюционные годы. *Вестник МГУКИ*. 2011. № 5. С. 59–64.
24. Стародубець Г. Основні вектори й агенти соціально-політичної мобілізації сільського жіноцтва Волині у перші роки становлення радянської влади. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2021. № 2. С. 127–138.
25. Тарасюк А. Реализация государственных мероприятий в области охраны материнства и младенчества в 1920-е годы (на материалах Зауралья). *Вестник Челябинского государственного университета*. 2011. № 1. С. 55–60.
26. Топчій О. Становлення системи охорони здоров'я Чернігівщини: роль сільських медичних працівників (1920-1930 рр.). *Крезнавство*. 2014. № 2. С. 81–87.
27. Федоров А. Охрана материнства и детства в Советской России в условиях революции и гражданской войны (1917–1920 гг.). *Via in tempore. История. Политология*. 2009. №11. С. 175–182.
28. Scott J. Gender: a Useful Category of Historical Analysis. *American Historical Review*. 1986. V.91. № 5. P. 1053-1075.
29. Gross S. The demographic argument in Soviet debates over the legalization of abortion in the 1920's. 1992. P. 59–81.

Рукописи

1. Красносілецький Д. П. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920-1924 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2007. 20 с.

Електронні ресурси

1. Вороніна М. Більшовицький емансипаційний експеримент у 1920-х роках. URL: <https://flibusta.site/b/568717/read> (дата звернення 02.05.2022).
2. Жирнов Е. Самый инсценированный суд в мире. Коммерсантъ Власть. 2008. № 14. 14 апр. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/879057> (дата звернення 15.05.2022).
3. Козлова Н. Женотделы в контексте эмансипаторского проекта большевиков. Женские и гендерные исследования в Тверском государственном университете. URL: <https://davaiknam.ru/text/n-n-kozlova-jenotdeli-v-kontekste-emansipatorskogo-proekta-bol> (дата звернення 01.05.2022).
4. Фуко М. Власть и тело
URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Fuko_intel_power/Fuko_07.php (дата звернення 16.05.2022).
5. Field A. Protection of Women and Children in Soviet Russia E.P. Dutton, 1932. URL: <https://www.marxists.org/reference/archive/field-alice/protect/ch04.html> (дата звернення 16.05.2022).
6. Rossi E. The Emancipation of Women in Russia before and after the Russian Revolution. URL: <https://www.marxist.com/emancipation-women-russia.htm> (дата звернення: 31.05.2022).